

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

Ἡ σύγχρονος ἐμφάνισις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐθεωρήθη πάντοτε ὡς τὸ μοναδικὸν φαινόμενον τῆς ἐν τῷ αὐτῷ ἔθνει καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον συνενώσεως τῆς μεγαλυτέρας δυνάμεως τοῦ κόσμου τούτου καὶ τοῦ ἐξοχωτέρου πνεύματος, τὸ ὁποῖον εἶδεν ἡ ἀνθρωπότης, ἀλλὰ καὶ φωτεινὸν παράδειγμα τοῦ τί δύναται νὰ ἐπιτελέσῃ ἡ ἀγωγή, ὅταν εὐρίσκειται εἰς χεῖρας καλοῦ παιδαγωγοῦ. Βεβαίως ἡ ταυτόχρονος ἐμφάνισις τῶν δύο αὐτῶν γιγάντων τοῦ πνεύματος καὶ τῆς δυνάμεως εἶχε τεραστίαν ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τοῦ κόσμου ὀλοκλήρου. Ἐν τούτοις, παρὰ τὴν μεγάλην ἐπίδρασιν, ποῦ εἶχεν ὁμολογουμένως ὁ διδάσκαλος ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ, δὲν πρέπει νὰ φαντασθῶμεν ὅτι οὗτοι ἐνεφοροῦντο πάντοτε ἀπὸ τὰς αὐτὰς ιδέας κατὰ τὸν χρόνον τῆς δράσεώς των, ἀντιθέτως πολὺ ἐνωρὶς μάλιστα ἐξεδηλώθη ἀντίθεσις γνωμῶν μεταξὺ τοῦ διδασκάλου, τοῦ θεωρητικῶς διατυποῦντος τὰς ιδέας, καὶ τοῦ ἐν τῇ πράξει ἐφαρμόζοντος αὐτὰς μαθητοῦ. Τοῦτο φυσικὰ συνετέλεσε, ὥστε διάφορος νὰ εἶναι καὶ ἡ ἐπίδρασις ἐκάστου. Ἡμεῖς ἐδῶ, εἰς μίαν μικρὰν πραγματείαν, ὡς ἡ παρούσα, δὲν φιλοδοξοῦμεν νὰ ἐξαντλήσωμεν ὀλόκληρον τὸ μέγαλον τοῦτο θέμα, τὸ ὁποῖον ἠρευνήθη εἰς πλῆθος ἐργασιῶν ὑπὸ τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν, ἀλλὰ θὰ περιορισθῶμεν νὰ ἐξετάσωμεν μόνον τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ, καὶ τὴν ἀντίθεσιν, ἡ ὁποία ἐξεδηλώθη εἰς τὰς πολιτικὰς ιδέας αὐτῶν, καὶ νὰ τονίσωμεν τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἰδίως ὁ Ἀλέξανδρος διὰ τὸν μετὰ τρεῖς αἰῶνας ἐμφανισθέντα Χριστιανισμόν.

Ὁ Ἀλέξανδρος ἀναμφιβόλως ἦτο μία μεγαλοφυῖα πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ μοναδικὴ ἐν τῷ κόσμῳ, οὐχ ἥττον ὅμως πολλὰ ὄφειλεν εἰς τὴν ἐπιμελημένην ἀγωγήν, τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ἐκ μέρους τῶν διδασκάλων του καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ Ἀριστοτέλους. Δι' αὐτὸ τὸ ἔτος 343/2 π.Χ.¹, ὅτε ὁ Φίλιππος, θεωρῶν αὐτὸν ὡς νόμιμον διάδοχόν του καὶ στηρίζων εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν εὐφυΐαν μεγάλας ἐλπίδας, ἐνεπιστεύθη τὴν διαπαιδαγώγησίν του εἰς τὸν Σταγειρίτην σοφόν², ἔσχεν ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν διὰ τὴν πνευματικὴν

¹ Ἐπὶ ἄρχοντος Ἀθηνῶν Πυθοδότου (Ὀλυμπ. 109, 2). Διογένης. Λαέρτ. V, 11.

² Ἀπολλόδο. παρὰ Διογένης. Λαέρτ. V, 11. Πλούτ. Ἀλέξ. 7. Βλ. καὶ Arth. Weigand, Alexandre le grand, Paris 1934, 57 κέ.

εξέλιξιν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον διὰ τὴν τύχην τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ κόσμου ὀλοκλήρου.

Ἡ ἐκλογή τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς διδασκάλου τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἀκόμη χρόνους ἀπεδόθη εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Φιλίππου νὰ ἀναθέσῃ τὴν ἀνατροφὴν καὶ διαπαιδαγώγησιν τοῦ μέλλοντος διαδόχου τοῦ μακεδονικοῦ θρόνου εἰς τὴν μεγαλυτέραν τῆς ἐποχῆς διάνοιαν¹. Μία καθαρὰ ἀναμφιβόλως ἐπινόησις τῶν μεταγενεστέρων καὶ ἰδίως τῶν ὀπαδῶν τῆς Ἀριστοτελικῆς Σχολῆς, οἱ ὅποιοι θέλοντες νὰ προσδώσουν μεγαλύ-τερον κύρος εἰς τὸν ἰδρυτὴν αὐτῆς καὶ νὰ ἐμφανίσουν ὡς συνέπειαν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους τὸ μεγαλειῶδες ἔργον τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἐπενόησαν πάντα ταῦτα, καθὼς καὶ τὴν ψευδῆ ἐπιστολὴν τοῦ Φιλίππου πρὸς τὸν Ἀριστοτέλην ἐπὶ τῇ γεννήσει τοῦ υἱοῦ του². Κατὰ τὸ 343/2 ὁμοῦ οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης ἦτο ἡ πνευματικὴ κορυφὴ τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' οὔτε καὶ ὁ Ἀλέξανδρος εἶχεν ἀποβῆ ἡ ἱστορικὴ προσωπικότης, ὥστε νὰ δικαιολογῆται μία τοιαύτη ἐνέργεια τοῦ Φιλίππου³.

Ἄλλωστε ἓνας νέος 14 μόλις ἐτῶν δὲν ἔχει ἀνάγκην πρὸς μόρφωσίν του τῆς μεγαλυτέρας πνευματικῆς αὐθεντίας τῆς ἐποχῆς του, ἡ ὁποία, ἄς λεχθῆ, δὲν εἶναι πάντοτε κατάλληλος διὰ τὸ ἔργον τοῦ παιδαγωγοῦ. Πλὴν τούτου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εὐρίσκετο ὁ Ἀριστοτέλης τότε εἰς ἐπαφὴν τινα μὲ τὴν μακεδονικὴν αὐλήν, μετὰ τῆς ὁποίας ἀπὸ τεσσαρακονταετίας, δηλ. ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως Ἀμύντα Γ', τοῦ ὁποίου βασιλικὸς ἰατρὸς ἦτο ὁ πατὴρ του Νικόμαχος, ἡ οἰκογένειά του εἶχε διακόψει πᾶσαν σχέσιν. Πρέπει λοιπὸν ἄλλοῦ νὰ ἀναζητηθῆ ἡ αἰτία τῆς προσκλήσεως αὐτοῦ ὡς παιδαγωγοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου, εἰς πολιτικὰ μᾶλλον ἐλατήρια, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται βέβαια καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ Φιλίππου νὰ ἀναθέσῃ τὴν διαπαι-

¹ Βλ. Πλούτ., Ἀλέξ., ἔ.ἀ.: *μετεπέμψατο (Φίλιππος) τῶν φιλοσόφων τὸν ἐνδοξότατον καὶ λογιώτατον Ἀριστοτέλην, κατὰ καὶ πρέποντα διδασκάλια τελέσας αὐτῷ.*

² Ἡ ἐπιστολὴ διεσώθη εἰς τὸν Λατῖνον συγγραφέα Γέλλιον (noct. att. IX, 3), ἔχει δὲ ὡς ἐξῆς: «Ἴσθι μοι γεγονότα υἱόν. Πολλὴν οὖν τοῖς θεοῖς ἔχω χάριν, οὐχ οὕτως ἐπὶ τῇ γενέσει τοῦ παιδός, ὡς ἐπὶ τῷ κατὰ τὴν σὴν ἡλικίαν αὐτὸν γεγονέναι. ἐλπίζω γὰρ αὐτὸν ὑπὸ σοῦ τραφέντα καὶ παιδευθέντα ἄξιον ἔσεσθαι καὶ ἡμῶν καὶ τῆς τῶν πραγμάτων διαδοχῆς». Ἐκ πρώτης ὄψεως ἐλέγχεται ἡ πλαστότης τῆς ἐπιστολῆς (βλ. H. B e r v e, Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage, München 1926, II, 70, ἀρ. 135), διότι, ἂν πράγματι αὕτη ἐγράφη τὸ 356 π.Χ., τὸ ἔτος τῆς γεννήσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος μόλις ἦτο 28 ἐτῶν, ὄχι μόνον δὲν ἦτο ἡ ἐξέχουσα προσωπικότης ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' οὔτε κἂν γνωστός. Ἐν τούτοις ὁ W e i g a l l, χωρὶς νὰ προσάγῃ πειστικὰ ἐπιχειρήματα, θεωρεῖ ταύτην αὐθεντικὴν.

³ W. J a e g e r, Aristoteles, Berlin 1923, 120. S. R e i n a c h, Rev. archéol. 32 (1930) 189. U. W i l c k e n, Alexander der Grosse, Leipzig 1931, 47/8. H. B e r v e, Griech. Geschichte, Freiburg 1933, II, 159. A. W e i g a l l, ἔ.ἀ. 86. V. E h r e n b e r g, Alexander and the Greek, Oxford 1938, 62. Ἀπ. Δασκαλάκη, Ἡ ἑλληνικὴ νεότης τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, Πλάτων 11 (1959) 112.

δαγώγησιν τοῦ διαδόχου - υἱοῦ του εἰς κατάλληλον καὶ λαμπρὸν διδάσκαλον. Ὁ Φίλιππος διὰ τῶν ἀτελευτήτων ἀγώνων εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Βαλκανικὴν εἶχε κατορθώσει νὰ ἀναδείξῃ τὴν Μακεδονίαν ὡς τὴν μεγαλύτεραν εὐρωπαϊκὴν δύναμιν τῆς ἐποχῆς του. Ἡ δύναμις ὅμως αὕτη ἐστηρίζετο κυρίως εἰς τὴν βιαίαν ἐπιβολὴν αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἐλευθέρων ἑλληνικῶν πολιτειῶν. Διὰ τὴν διατήρησιν δὲ ταύτης οὐδεμίαν βεβαιότητα εἶχεν, ἂν δὲν ἐφρόντιζεν ἐγκαίρως νὰ νομιμοποιήσῃ τὴν ἐξουσίαν του διὰ τῆς ἀναλήψεως τοῦ κοινοῦ πόθου ὄλων τῶν Ἑλλήνων, τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Περσῶν. Ἦδη ἡ ἰδέα τοῦ πολέμου αὐτοῦ, ὑποδαυλιζομένη καὶ ἀπὸ τὴν προπαγάνδαν τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τῶν ὁπαδῶν του, εἶχε λάβει μεγάλας διαστάσεις. Τὸ 342/1 π.Χ. λοιπὸν φαίνεται¹ ὅτι οὗτος ἤρχισε σοβαρῶς νὰ ἀσχολῆται μὲ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου. Ἡ πρώτη δὲ πρᾶξις του ἦτο νὰ ἔλθῃ προηγουμένως εἰς μυστικὴν συνεννόησιν μὲ τὸν κυρίαρχον τῆς Ἄσσου καὶ Μυτιλήνης, τὸν πενθερὸν² καὶ φίλον τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸν Ἑρμείαν τὸν Ἀταρνέα, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπικράτεια εἰς τὴν κατάλληλον στιγμὴν θὰ ἐχρησίμευεν ὡς βᾶσις ἐξορμήσεως διὰ τὸν μακεδονικὸν στρατόν. Ἡ ἀποστολὴ λοιπὸν τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν μακεδονικὴν αὐλὴν δὲν ἦτο ἄνευ πολιτικῆς σημασίας, οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οὗτος ἦτο ξένος πρὸς τὰς πολιτικὰς συμφωνίας τοῦ φίλου καὶ πενθεροῦ του μετὰ τοῦ Φιλίππου³. Τοῦναντίον διὰ τῆς παρουσίας αὐτοῦ εἰς τὴν μακεδονικὴν αὐλὴν ὁ Φίλιππος ὄχι μόνον θὰ κατάρθωνε νὰ εὐρίσκεται εἰς συνεχῆ ἐπαφὴν μὲ τὸν Ἑρμείαν καὶ τὸν δεσμὸν θὰ καθίστα στενώτερον, ἀλλὰ καὶ τὰς ὑποψίας τῶν Περσῶν καὶ τὴν ἄγρυπνον παρακολούθησιν τοῦ Δημοσθένους ἤλπιζεν ὅτι οὕτω θὰ διέφευγεν. Ὁ Φίλιππος λοιπὸν δὲν εἶχε συνείδησιν ὅτι διὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀριστοτέλους ἀνέθετε τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ παιδιοῦ του εἰς τὴν μεγαλύτεραν διάνοιαν τῶν αἰώνων⁴. Πρέπει ὅμως ὀπωσδήποτε νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὗτος πολὺ καλὰ ἐγνώριζεν ὅτι διὰ τῆς ἐκλογῆς

¹ Βλ. Δίδυμ. εἰς Δημοσθ. Φίλιππ. I.

² Ὁ Ἀριστοτέλης ἐνυμφεύθη τὴν ἀνεψιάν καὶ θετὴν κόρην τοῦ Ἑρμείου Πυθιάδα.

³ Βλ. W. Jaeger, ἔ.ἀ. 120/1. H. Berve, Das Alexanderreich II, 70. Wilcken, Alexander der Grosse 36. 48 καὶ Griechische Geschichte (1931) 167. F. Altheim, Alexandre et l'Asie 108/9. Albin Lesky, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας (μετάφρασις Ἀ. Τσοπανάκη 1965) 761. Ἡ παρατήρησις τοῦ Th. Birt, Alexander der Grosse u. das Weltgriechentum, Leipzig 1925 (Ἔκδ. 2α), 427, παρατήρ. 15, ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν ἢ πρόσκλησις τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν Μακεδονίαν νὰ εἶχε πολιτικὴν σημασίαν, καθ' ὅσον οὗτος ἀργότερον ἀπέτρεψε τὸν Φίλιππον ἀπὸ τὸν κατὰ τῶν Περσῶν πόλεμον, οὐδόπως ἐπηρέασε τοὺς ἐρευνητὰς νὰ βλέπουν εἰς τὴν ἀποστολὴν τοῦ Ἀριστοτέλους πολιτικὰ ἐλατήρια. Ἐκ τῶν νεωτέρων μόνον ὁ Schachermeyr, ἔ.ἀ. 499, παρατήρ. 27, πιστεύει ὅτι ὄχι ἡ μικρασιατικὴ πολιτικὴ τοῦ Φιλίππου, ἀλλ' ἡ μόρφωσις τοῦ διαδόχου ὤθησε τὸν Φίλιππον νὰ προσκαλέσῃ τὸν Ἀριστοτέλην.

⁴ Πρβ. U. Wilcken, Alexander der Grosse 47.

αὐτῆς θὰ ἔδιδεν εἰς τὸν ἐπίδοξον διάδοχον τοῦ μακεδονικοῦ θρόνου καθαρῶς ἑλληνοπρεπῆ μόρφωσιν, τὴν ἀξίαν τῆς ὁποίας καὶ γενικώτερον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ οὗτος, ὁ εἰσαγωγὸν εἰς τὴν Μακεδονίαν τὴν ἑλληνικὴν στρατιωτικὴν τέχνην, τὴν διπλωματίαν καὶ τὴν ἐπιστήμην, ἦτο εἰς θέσιν νὰ γνωρίζη παντὸς ἄλλου καλύτερον. Ἀκριβῶς δὲ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ συνηντᾶτο καὶ μὲ τὰς ιδέας τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ ὁποῖος, ἐκτιμῶν τὴν πολιτιστικὴν δύναμιν τῆς Ἑλλάδος, ἦτο ἀπολύτως πεπεισμένος ὅτι αὕτη ἡδύνατο νὰ κυριαρχήσῃ ὀλοκλήρου τοῦ κόσμου, ἤρκει μόνον νὰ ἐπραγματοποιεῖ τὴν πολιτικὴν τῆς ἐνότητά. Διότι οὗτος ἔβλεπεν ὅτι ὁ Ἕλληνας διὰ τῆς τεχνικῆς του ὑπεροχῆς καὶ τῆς προσωπικῆς του αὐτοτελείας εἶχεν ἐπικρατήσει στρατιωτικῶς καὶ οἰκονομικῶς τῶν λαῶν, μὲ τοὺς ὁποίους ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν¹. «Τὸ μόνον ὅμως ἐμπόδιον, τὸ καὶ σοβαρώτατον, κατὰ πάσης ὀργανωτικῆς ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων ἦτο ἡ ἐκ παραδόσεως πίστις εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῆς αὐτονόμου πόλεως, τὴν ὁποίαν οὗτος δὲν ἤμποροῦσε νὰ καταλάβῃ μὲ τὸ ἱστορικὸν πάθος τοῦ Ἀθηναίου δημοκράτου πρὸς τὴν αὐτονομίαν. Οὗτος πλησιέστερον εὐρισκόμενος πρὸς τὸ μακεδονικὸν πνεῦμα καὶ καταγόμενος ἀπὸ μίαν χαλκιδικὴν οἰκογένειαν, ἡ ὁποία ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἔζησεν εἰς τὴν μακεδονικὴν αὐλήν, ἤμποροῦσε κάλλιστα νὰ ἐξοικειωθῇ μὲ τὴν ιδέαν τῆς ἐνώσεως τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ μακεδονικὴν ἡγεσίαν. Τὴν ὑπάρχουσαν ὅμως ἀντίθεσιν μεταξὺ τῆς πατριαρχικῆς βασιλείας τῶν Μακεδόνων καὶ τῆς δημοκρατικῆς αὐτονομίας τῆς ἑλληνικῆς πόλεως θὰ ἡδύνατο κατ' αὐτὸν νὰ ὑπερνικήσῃ μόνον μία ἰσχυρὰ προσωπικότης ἐνὸς πραγματικοῦ βασιλέως, εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ὁποίου ὁ Ἕλληνας θὰ ἔβλεπεν ἑαυτὸν ἐνσαρκούμενον. Ὡς τοιοῦτον ἠλπίζεν ὅτι θὰ εὑρίσκε τὸν διάδοχον τοῦ μακεδονικοῦ θρόνου, τὸν μέλλοντα κυβερνήτην τῆς ἰσχυροτέρας τότε δυνάμεως τῆς Εὐρώπης» (Οὔτω πως ὁ J a e g e r, ἔ.ἀ.).

Μ' αὐτὰς τὰς ἐλπίδας καὶ ιδέας ἐμφορούμενος ὁ Ἀριστοτέλης εἰς ἡλικίαν 40 περίπου ἐτῶν, εἰς τὴν ἀκμὴν τῶν πνευματικῶν του δυνάμεων, ἦλθεν εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ ἀνέλαβε τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ δεκατριετοῦ Ἀλεξάνδρου². Ὁ Φίλιππος, ἵνα μὴ διαταράσσεται ἡ διδασκαλία ἀπὸ τὴν

¹ J a e g e r, ἔ.ἀ. 122.

² Ἀναλαμβάνων ὁ Ἀριστοτέλης τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου δὲν ἤρχιζεν ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τῶν στοιχειωδῶν μαθημάτων. Τὸ προπαρασκευαστικὸν τοῦτο στάδιον εἶχεν ἀνατεθῆ προηγουμένως εἰς ἄλλους διδασκάλους, ὅπως εἰς τὸν αὐστηρὸν «καθηγητὴν» Λεωνίδα, ἕνα συγγενῆ τῆς Ὀλυμπιάδος, εἰς τὸν παιδαγωγὸν Λυσίμαχον, εἰς τὸν κυνικὸν Φιλίσκον, εἰς τὸν περίφημον μαθηματικὸν Μέναιχμον, τὸν Ἄλκιππον, τὸν Ζεῦξιν κ.ἀ. Περὶ τῶν διδασκάλων τοῦ Ἀλεξάνδρου βλέπε προχειρῶς: B e r n e, Das Alexanderreich I, 54 καὶ II, 23/4, ἀρ. 48. 163, ἀρ. 336. 235/6, ἀρ. 469. 241, ἀρ. 481. 254, ἀρ. 500. 389, ἀρ. 790. F r. S c h a c h e r m e y r, Alexander der Grosse, Graz/Wien 1949, 63 κέ. Ἄ π. Δ α σ κ α λ ἄ κ η, Ἡ ἑλληνικὴ νεότης τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, Πλάτων

αὐλικὴν ζωὴν, ὥρισεν ὡς τόπον διαμονῆς καὶ διδασκαλίας τὸ Νυμφαῖον παρὰ τὴν ἀπομακρυσμένην καὶ ἤσυχον κωμόπολιν Μίεζαν (παρὰ τὴν Νάουσαν)¹. Ἐκεῖ ὁ Ἀλέξανδρος μὲ ἄλλους συνομήλικάς του ἐκ τῶν ἐπιφανέστερων μακεδονικῶν οἰκογενειῶν², μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀνήκεν ὁ ἱστορικὸς Μαρσύας ἐκ Πέλλης³ καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οἱ παιδικοὶ του φίλοι Ἡφαιστίων⁴, Ἄρπαλος, ὁ μετέπειτα θησαυροφύλαξ, καὶ Νικάνωρ ἐκ Σταγειρῶν⁵, παρηκολούθησεν ἐπὶ τρία συνεχῆ ἔτη τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀριστοτέλους. Τὸ διδακτικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον ἐφήρμοσεν ὁ Ἀριστοτέλης, ἦτο φαίνεται ἡ παροχὴ ἐγκυκλοπαιδικῶν γνώσεων μὲ βάσιν τὴν διδασκαλίαν παλαιότερων καὶ συγχρόνων Ἑλλήνων ποιητῶν, πρὸς τοὺς ὁποίους πολὺ ἐφρόντισεν οὗτος νὰ ἐμβάλῃ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ νεαροῦ πρίγκιπος ἰδιαιτέραν ἐκτίμησιν καὶ ἀγάπην⁶. Ὑπὲρ πάντας ὅμως ὁ Ἀλέξανδρος ἐθαύμαζεν ἐφ' ἑξῆς τὸν Ὅμηρον (Ἰλιάδα), τοῦ ὁποίου βελτιωμένην ἐκδοσιν, ἐκπονηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἰδίου Ἀριστοτέλους χάριν αὐτοῦ, τὴν ἀπὸ *νάρθηκος*⁷, ἔφερε μαζί του κατὰ τὴν ἀσιατικὴν ἐκστρατείαν καὶ τοῦ ὁποίου μέγα μέρος ἐγνώριζεν ἀπὸ μνήμης⁸. Δι' αὐτὸ καὶ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐκστρατείας

11 (1959) 110 κέ. A. R. B u r n, Alexander the Great and the Hellenistic Empire (μετάφρ. ἑλληνικῆ) 1963, 16 κέ.

¹ Περί τῆς θέσεως τῆς πόλεως βλέπε L e n k, RE XV, 1548/9 καὶ F. P a p a z o - g l u, Les cités macédoniennes à l' époque romaine (σερβιστί), Σκόπια 1957, 119/20. Φ. Πέτσα, Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Δυτικῆς Μακεδονίας ἐν ΑΕ 18 (1963), Χρονικὰ 215. Πολὺ ἀπίθανος εἶναι ἡ ἄποψις τινῶν, οἱ ὁποῖοι παρασυρόμενοι ἴσως ἀπὸ τὸ χωρίον τοῦ Πλουτάρχου, Ἀλέξ. 7: *σχολὴν μὲν οὖν αὐτοῖς καὶ διατριβὴν τὸ περὶ Μίεζαν νυμφαῖον ἀπέδειξεν, ὅπου μέχρι νῦν Ἀριστοτέλους ἔδρας τε λιθίνας ἵπποσκίους περιπάτους δεικνύουσι*, πιστεύουν ὅτι ἡ Μίεζα εὐρίσκετο παρὰ τὰ Στάγειρα. Ἀλλὰ εἰς τὴν ἀντωνυμίαν αὐτοῖς τοῦ χωρίου δὲν πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν τοὺς Σταγειρίτας, ὡς κακῶς ἐπιστεύθη, διότι ὁ Φίλιππος δὲν ἀπέδειξε τὸ *νυμφαῖον σχολὴν καὶ διατριβὴν*» εἰς τοὺς Σταγειρίτας, ἀλλ' εἰς τὸν Ἀριστοτέλην, τὸν Ἀλέξανδρον καὶ τοὺς συμμαθητάς του.

² Πλουτ. Ἀλέξ. 7. Tatian. adv. Gr. p. II, 25.

³ Σούδα λεξ. ἐν λ. Μαρσύας. Βλ. H. B e r v e, Das Alexanderreich II, 247, ἀρ. 489.

⁴ Πρβ. ἐπιστολὴν τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς Ἡφαιστίωνα, διασωθεῖσαν εἰς τὸν Διογένην τὸν Λαέρτιον V, 27. Βλ. B e r v e, ἔ.ἀ. 135 καὶ 169, ἀρ. 357.

⁵ Βλ. B e r v e, ἔ.ἀ. 276, ἀρ. 557. Μεταξὺ τῶν μαθητῶν τοῦ Ἀριστοτέλους κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν συγκατελέχθη ἀργότερα οὐχὶ ὀρθῶς καὶ ὁ Καλλισθένης (Iust. XII, 6, 17. Oros. III, 18, 11), ὁ μαθητὴς καὶ ἀνεψιὸς τοῦ Ἀριστοτέλους, χωρὶς νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἡ διαφορὰ τῆς ἡλικίας των (B i r t, ἔ.ἀ. 428, παρατ. 18. B e r v e, ἔ.ἀ. II, 276) καὶ ὅτι ὁ Καλλισθένης κατὰ τὸν χρόνον αὐτὸν εἶχεν ἤδη συγγραφικὴν δρᾶσιν ἀξιόλογον (W. K r o l l, RE X, 1685/6), κατὰ τὴν διάβασιν δὲ τοῦ Ἀλεξάνδρου οὗτος εἶχεν ἀποπερατώσει πλέον καὶ δημοσιεύσει τὸ μέγαλον του ἱστορικὸν ἔργον, τὰ Ἑλληνικά.

⁶ Νικοβούλ. ἀπόσπ. 2. Ἀθῆν. XII, 537d. Πλουτ. Ἀλέξ. 8. Δίων Χρυσόστ. II, 36.

⁷ Ὀνησίκρ. ἀπόσπ. I. Στράβ. XII, p. 594. Πλουτ. Ἀλέξ. 8: *τὴν Ἰλιάδα... ἔλαβε μὲν Ἀριστοτέλους διορθώσαντος, ἣν ἐκ τοῦ νάρθηκος καλοῦσιν.*

⁸ Ὀνησίκρ., ἔ.ἀ. Στράβ., ἔ.ἀ. Πλουτ. Ἀλέξ. 26.

του τὸ ἰδανικόν του ἦτο ὁ ὀμηρικὸς ἦρωας Ἀχιλλεύς, τὸν ὁποῖον ὄχι μόνον ἐθαύμαζεν, ἀλλ' ἤθελε καθ' ὅλα νὰ ἐξομοιώνεται¹. Γνωστὴ εἶναι ἡ πρώτη πρᾶξις του, ὅταν ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν Ἀσίαν ἔσπευσεν εἰς τὸ Ἴλιον, ὅπου ἐσώζετο ἀκόμη ὁ τάφος τοῦ Ἀχιλλέως, καὶ ἐστεφάνωσεν αὐτόν². Πλὴν τοῦ Ὀμήρου, καθ' ὅσον ἠμποροῦμεν νὰ συμπεράνωμεν τοῦλάχιστον ἐκ τῶν μετέπειτα φιλολογικῶν του γνώσεων καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων του, πρέπει οὗτος νὰ ἐδιδάχθη ἐκ τῶν λυρικῶν ποιητῶν τὸν Πίνδαρον, τοῦ ὁποῖου τὴν οἰκίαν ἐσεβάσθη, ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Θηβῶν³, τὸν Στησίχορον⁴, τοὺς συγχρόνους διθυραμβοποιούς Τελέστην καὶ Φιλόξενον⁵. Ἄν δὲ κρίνωμεν ἀπὸ τὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν χρόνον τῆς σχολῆς του ἀργότερον ἀπετέλουν τὰ προσφιλεῖ ἀναγνώσματα αὐτοῦ, ἐδιδάχθη ἀκόμη τοὺς τρεῖς τραγικούς καὶ μάλιστα τὸν Εὐριπίδην, τὸν ὁποῖον τόσον καλὰ ἐγνώριζεν, ὥστε ὀλοκλήρους σκηνὰς νὰ δύναται νὰ ἀπαγγέλλῃ ἀπὸ στήθους μετὰ πάροδον ἐτῶν⁶. Ἐκ τῶν κωμικῶν ἀναφέρεται ὁ Κρατῖνος⁷. Ἐπίσης τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ ἐστράφη πρὸς τοὺς ἱστορικούς συγγραφεῖς, ἰδιαιτέρως πρὸς τὸν Ἡρόδοτον καὶ τὸν Ξενοφῶντα (ἰδίως Κύρου Ἀνάβασιν καὶ Κύρου Παιδείαν), τῶν ὁποίων ἡ ἔρευνα ἐξετείνεται πέραν τῶν συνόρων τῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ τὰ διάφορα συγγράμματα τοῦ Ξενοφῶντος εἶχε λάβει ἀκριβῆ γνῶσιν τῆς μικρασιατικῆς ἠπείρου, εἰς τὸν Ἡρόδοτον δὲ ὤφειλε τὰς πολυτίμους πληροφορίες περὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ περσικοῦ ἐν γένει κράτους, αἱ ὁποῖαι τόσον χρήσιμοι ἀπέβησαν δι' αὐτὸν κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις εἰς τὰς μακρυνὰς ἐκεῖνας χώρας. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης πολλὰς γεωγραφικὰς γνώσεις ἠδύνατο νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν μαθητὴν⁸. Λόγω τοῦ ἰδιαίχοντος ἀκόμη χαρακτῆρος τῆς ἀγωγῆς πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐφρόντισε πολὺ νὰ μεταδώσῃ εἰς τὸν μαθητὴν του ὠρισμέ-

¹ Εἰς τὸν θαυμασμόν πρὸς τὸν μυθικὸν ἦρωα θὰ πρέπει νὰ τὸν εἶχεν ὠθήσει ἐνωρίτερον ἢ ἰδία ἢ μητέρα του, ἢ Ὀλυμπίας, ἢ ἀπόγονος τοῦ Ἀχιλλέως ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Αἰσκιδῶν τῆς ἠπείρου (Πλούτ. Ἀλέξ. 2), ἢ ὁποῖα καὶ αὐτὴ ἤθελε νὰ ἐξομοιώνεται μὲ τὴν πρόγονόν της Θέτιδα.

² Ἀρρ. Ἀνάβ. I, 12, 1-5.

³ Ἀρρ. Ἀνάβ. I, 9, 10. Πλούτ. Ἀλέξ. 11. Plin., n. hist. VII, 29. Αἴλιαν. π. ἰστ. XIII, 7. Βλ. καὶ H. B e r n e, ἔ.ἀ. II, 70.

⁴ Δίων Χρυσόστ. II, 25.

⁵ Πλούτ. Ἀλέξ. 8.

⁶ Πλούτ., ἔ.ἀ. Νικοβούλ., ἔ.ἀ.

⁷ Περὶ ὄλων αὐτῶν βλέπε B e r n e, ἔ.ἀ. II, 70, ἀρ. 135.

⁸ Βλ. S c h a c h e r m e y r, ἔ.ἀ. 72/3.—Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε λάβει πολλὰς γεωγραφικὰς γνώσεις καὶ ἀπὸ διαφόρους περιγγραφεῖς τῶν Ἰώνων γεωγράφων.

νας γνώσεις ἐκ τῆς ρητορικῆς¹, τῆς μουσικῆς², τῆς γεωμετρίας, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἐπιστημῶν³. Τοῦλάχιστον ἀργότερον ὁ Ἀλέξανδρος δεικνύει μὲγάλον ἐνδιαφέρον δι' ἐπιστημονικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ζητήματα, συχνὰ δὲ ἀνταλλάσσει προφορικῶς καὶ γραπτῶς τὰς γνώμας του μὲ ἐξέχοντας συγχρόνους ἀντιπροσώπους τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν, τῶν ὁποίων πολλοὺς ἠρέσκετο νὰ ἔχη εἰς τὸ ἄμεσον περιβάλλον του. Ἐπίσης πολιτικὰ ζητήματα, ἂν καὶ περὶ αὐτοῦ βέβαια οὐδὲν θετικὸν μᾶς παραδίδεται, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι συχνὰ θὰ ἐθίγοντο ἀπὸ τὸν συγγραφέα «τῶν πολιτικῶν» ὡς εἰσαγωγή τῶν τινὰ διὰ τὴν μέλλουσαν δρᾶσιν τοῦ μαθητοῦ του ὡς πολιτικοῦ καὶ νομοθέτου. Προσέτι στοιχεῖα ἐκ τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν⁴ καὶ τῆς Ἰατρικῆς⁵, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ μὲγάλον ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον αὐτὸς ἔδειξε καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς ἀσιατικῆς του ἐκστρατείας δι' ἐρεύνας καὶ ἀνακαλύψεις τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἐδάφους τῆς Ἀσίας. Τὸ σημαντικώτερον ὅμως ἐπίτευγμα τῆς μαθητείας τοῦ Ἀλεξάνδρου κοντὰ εἰς ἓνα μὲγάλον ἐρευνητὴν, ὡς ὁ Ἀριστοτέλης, ἦτο ὅτι καὶ αὐτὸς ἐνεφορεῖτο ἀπὸ τὸ ἀνήσυχον καὶ ἐρευνητικὸν πνεῦμα τοῦ διδασκάλου του, τὸ ὁποῖον πάντοτε τὸν ὤθει εἰς ἀναζήτησιν τοῦ νέου, εἰς ἀνακάλυψιν νέων κόσμων καὶ χωρῶν. Τὴν ἀνήσυχον αὐτὴν διάθεσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου (τὸν *πόθον*⁶, ὡς τὴν χαρακτηρίζει ὁ Ἀρριανὸς) διακρίνομεν ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα τῆς πολυκυμάντου δράσεώς του μέχρι τῶν τελευταίων ἡμερῶν τῆς ζωῆς του, ὅτε ὀλίγον πρὸ τῆς ἐπανόδου του εἰς τὴν Βαβυλῶνα (324/3 π.Χ.) ἔδιδεν ἐντολὴν εἰς τὸν Ἡρακλείδην νὰ προβῇ εἰς ναυπήγησιν στόλου πρὸς ἐξερεύνησιν τῆς Κασπίας θαλάσσης. Δι' αὐτὸ ἡ ἐκστρατεία του εἰς τὴν Ἀσίαν περισσότερον ὁμοίαζε μὲ ἐξερευνητικὰς πορείας εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐπιστήμης παρὰ μὲ πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις πρὸς κατάκτησιν νέων ἐδαφῶν.

¹ Cicer. De orat. III, 141. Ἴσως εἰδικὰ μαθήματα ρητορικῆς ὁ Ἀλέξανδρος ἔλαβε καὶ ἀπὸ τὸν Ἀναξιμένην τὸν Λαμψακηνὸν (A. Weigall, ἔ.ἀ. 88), περὶ τοῦ ὁποίου ἐλέγετο ὅτι διετέλεσε διδάσκαλος αὐτοῦ (Ψευδοκαλλισθ. I. 13. Iul. Valer. I, 7. Valer. Maxim. VII, 3, 4). Τοῦτο ὅμως ἀμφισβητεῖται (Berve, ἔ.ἀ. II, 35). Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Ἀλέξανδρος, παρὰ τὴν φιλότιμον προσπάθειαν τῶν διδασκάλων του εἰς τὸν τομέα αὐτόν, δὲν διεκρίνετο πολὺ διὰ τὴν ρητορικὴν του δεινότητα. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὑπελείπετο τοῦ πατρὸς του.

² Πρβ. Αἰλιαν. π. ἱστ. III, 32.

³ Πλούτ. Ἀλέξ. 8. 17. Ψευδοκαλλισθ., ἔ.ἀ.

⁴ Plin. n. hist 4. 4.

⁵ Πρβ. Πλούτ. Ἀλέξ. 8.

⁶ Εἰς τὸν Ἀρριανὸν (Ἀνάβ. I, 2, 5. II, 3, 1. III, 31. IV, 28, 4. V, 2, 5. VII, 1, 1. Ἰνδ. 20, 1) συνήθως εἶναι ἡ φράσις «*πόθος αὐτὸν ἔλαβεν (εἶχεν) ἐκμαθεῖν* (ἢ *ἰδεῖν*). Περὶ τοῦ πόθου τούτου τοῦ Ἀλεξάνδρου βλ. V. Ehrenberg, Alexander and the Greeks 61 καὶ J. H. St. 67 (1947) 62 κέ. καὶ Fr. Schachermeyr, ἔ.ἀ. 70. Βλ. καὶ N. G. L. Hammond, A History of Greece to 322 B.C. passim (τὰ χωρία εὐρίσκει τις εἰς τὸν index 668_ἐν_λ. Alexander 111).

Ἄλλ' ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον κατέστησε τὸν Ἀλέξανδρον ἄξιον τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ νεωτέρου ἀκόμη πολιτισμένου κόσμου, εἶναι ὁ θαυμασμός καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν, τὸν ὁποῖον ἐνέπνευσεν εἰς αὐτὸν ὁ μέγας διδάσκαλός του κατὰ τὸν χρόνον τῆς μαθητείας. Ἡ διάδοσις τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ ἀπετέλεσε κατόπιν τὸ κύριον ἔργον τῆς ἐκπολιτιστικῆς του δράσεως εἰς τὰς ἀχανεῖς χώρας τῆς Ἀσίας. Διὰ τῆς ἰδρύσεως πολυαρίθμων πόλεων (ὑπὲρ τὰς ἑβδομήκοντα)¹ ἀπὸ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου μέχρι τῶν Ἰνδιῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἐγκατέστησε κατὰ τὸ πλεῖστον Ἑλληνας ἀποίκους², διὰ τῆς καθιερώσεως τῆς Ἑλληνικῆς (τῆς Ἀττικῆς) ὡς ἐπισήμου γλώσσης καὶ διὰ τὸ ἀσιατικὸν κράτος αὐτοῦ, ἡ ὁποία ἀργότερον ἀπλοποιηθεῖσα καὶ ἐξελιχθεῖσα εἰς τὴν κοινὴν ἀπέβη τὸ κύριον γλωσσικὸν ὄργανον ἐπικοινωνίας τῶν ποικιλοτύμων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς³, διὰ τῆς διαδόσεως τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐθίμων⁴ καὶ τῆς τέχνης ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἐν γένει ὁ Ἑλληνισμὸς ἔρριψε τόσον βαθείας ρίζας εἰς τὰς καταληφθεῖσας χώρας, ὥστε μετὰ δέκα ἀκόμη αἰῶνας νὰ διατηρῆται ἀκμαῖος καὶ εἰς τὰς ἀπομεμακρυσμένας περιοχὰς τῆς Ἀνατολῆς. Χωρὶς τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου οὔτε ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία εἶναι νοητὴ, τῆς ὁποίας οἱ πρωτεργάται καὶ δημιουργοὶ τῆς (Σκιπίων, Πομπήιος, Καῖσαρ, Μ. Ἀντώνιος)⁵ τοῦτον εἶχον ὡς πρότυπον, οὔτε τὸ Βυζάντιον, οὔτε καὶ ὁ νεώτερος ἑλληνοχριστιανικὸς πολιτισμὸς. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ διάδοσις τοῦ χριστιανισμοῦ, καθὼς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, πολλὰ ὄφειλεν εἰς αὐτόν.

Κατὰ ταῦτα ἤμποροῦμεν νὰ εἰπώμεν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης κατὰ τὴν τριετῆ συστηματικὴν διδασκαλίαν του ἐπεδίωξε νὰ δώσῃ εἰς τὸν τρόφιμόν του τὰς βάσεις μιᾶς γενικῆς μορφώσεως⁶, ὅπως τὴν ἐννοοῦσε τὸ καθολικὸν του πνεῦμα, ἀποφεύγων νὰ δώσῃ εἰς αὐτόν ὀρισμένην κατεύθυνσιν ἢ νὰ εἰσαγάγῃ εἰς ὀρισμένον φιλοσοφικὸν ἢ κοινωνικοπολιτικὸν σύστημα⁷.

¹ Περὶ τῶν πόλεων, τὰς ὁποίας ἰδρυσεν ὁ Μ. Ἀλέξανδρος, βλέπε H. B e r n e, ἔ.ἀ. I, 291-301, ἔνθα καὶ προγενεστέρα βιβλιογραφία, V. C h a p o t, Alexandre fondateur de villes ἐν Mélanges G. Glotz I (1932) 173-181 καὶ W. W. T a r n, Alexander the Great II (1950) 232-259.

² Βλ. Fischer Weltgeschichte (H. Bengtson), Frankfurt a. M. 1965, 298. Διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως Ἑλλήνων ἀποίκων εἰς τὰς ἰδρυθείσας ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου πόλεις ἀπηλλάγη ἡ Ἑλλάς ἀπὸ τὸ περιπλανώμενον καὶ ἀνήσυχον ἐκεῖνο προλεταριάτον, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ὁ Ἰσοκράτης εἰς τὸν «Φίλιππον» 120-126.

³ Ἄς σημειωθῇ ὅτι καὶ τὰ παιδιά τῆς βασιλικῆς αὐλῆς, κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου, καὶ 30.000 νεαροὶ Πέρσαι ἐμορφώθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν (Διόδ. XIV 67,1. Πλούτ. Ἀλέξ. 47).

⁴ Curt. VIII, 3, 15.

⁵ Βλ. T h. B i r t, ἔ.ἀ. 271 κέ. U. W i l c k e n, ἔ.ἀ. 257 κέ.

⁶ Βλ. G e r k e, RE II, 1015.

⁷ Βλ. G. D r o y s e n, Geschichte des Hellenismus III, 2, 191.

Ὅπως δὴποτε ὁμοῦς ἡ μόρφωσις αὐτὴ ἐφρόντισε νὰ ἀποβῆ διὰ τὸν μέλλοντα κυβερνήτην τῆς Μακεδονίας ἐνεργῶς παραγωγικὴ διὰ τῆς ἐξελίξεως τῶν δεξιότητων καὶ τοῦ χαρακτῆρός του. Καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ μέγας αὐτὸς θεωρητικὸς, ὁ ἰκανώτερος διαλεκτικὸς ὄλων τῶν αἰώνων, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴν πρώτην στιγμὴν κατάρθωσε νὰ κερδίσῃ τὴν καρδίαν τοῦ ἰσχυρογνώμονος, ἀλλ' εὐφρεστάτου μαθητοῦ του, ἀναμφιβόλως ἦτο ἀριστοτέχνης. Ὅτι δὲ οὗτος ἐγνώριζε νὰ κρούῃ καὶ ἄλλας χορδὰς, διαφορετικὰς ἀπὸ ἐκείνας, ποὺ ἀπαντῶμεν εἰς τὰ φιλοσοφικὰ συγγράμματά του, τὸ βλέπομεν εἰς τὸν λαμπρὸν ἐκεῖνον ὕμνον πρὸς τὴν ἀρετὴν, τὸν γεμᾶτον ἀπὸ θρησκευτικῶν καὶ λυρικῶν πάθος, τὸν ὁποῖον αὐτὸς ἔγραψε χάριν τοῦ φίλου του Ἑρμεία¹ ἀκριβῶς κατὰ τὸν χρόνον τῆς διδασκαλικῆς του δράσεως εἰς τὴν Μιέζαν². Πράγματι δὲ πόσον μεγάλη ἦτο ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ του, τοῦτο βλέπομεν εἰς τὸν σεβασμὸν, τὸν ὁποῖον διετήρησεν αὐτὸς πρὸς τὸν διδάσκαλόν του, παρ' ὅλας τὰς μετέπειτα ἀντιθέσεις, μέχρι σχεδὸν τοῦ τέλους τῆς ζωῆς του³, καὶ τὸ ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον αὐτοῦ πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς συζητήσεις καὶ ἐρεῦνας⁴. Ὅπως δὴποτε ὁμοῦς πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὸν χαρακτῆρα τοῦ μαθητοῦ του δὲν κατάρθωσε νὰ διαμορφώσῃ, ὅπως ἴσως αὐτὸς θὰ τὸν ἤθελε.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους ἐσυνεχίσθη ἀδιαλείπτως μέχρι τοῦ 340 π.Χ., ὁπότε ὁ Φίλιππος ἀναγκασθεὶς κατὰ τὰς ἐναντίον τῆς Περίνθου καὶ τοῦ Βυζαντίου ἐπιχειρήσεις του νὰ ἐπιστρατεύσῃ ὅλας τὰς στρατιωτικὰς καὶ πολιτικὰς δυνάμεις τῆς χώρας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ αὐτὸν τὸν

¹ Albin Lesky, ἔ.ἀ. 761.

² Βλ. U. Wilcken, Alexander der Grosse 49.

³ Ἀριθμὸς τις ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὰνάπαλιν, ὁ ὁποῖος διεσώθη μέχρις ἡμῶν, πιστοποιεῖ τὴν συνεχῆ ἐπαφὴν μεταξὺ τοῦ μαθητοῦ καὶ διδασκάλου. Καὶ εἶναι μὲν ἀλήθεια ὅτι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐπινοήσεις τῶν μεταγενεστέρων, ὅπως δὴποτε ὁμοῦς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχον πολλοὶ συλλογαὶ τῶν ἐπιστολῶν τῶν δύο ἀνδρῶν, ὅπως τοῦ Ἀρτέμονος τοῦ ἐκ Κασσανδρείας ([Δημήτρ.] περὶ ρητορ. 123), ὅπου ἀσφαλῶς εἶχον συμπεριληφθῆ πολλοὶ γνήσια (Διογένης Λαέρτ. 27). Βλ. καὶ Berne, Das Alexanderreich II, 72. Διεξοδικώτερον περὶ τῶν σωζομένων ἐπιστολῶν καὶ τῆς γνησιότητος αὐτῶν βλέπε Kaerst, Briefwechsel Alexanders des Grossen, Philologus 51 (1891) 613 κέ.

⁴ Ἀπὸ τὸν Πλούταρχον (Ἀλέξ. 8) πληροφοροῦμεθα ὅτι ὁ θησαυροφύλαξ τοῦ κράτους Ἄρπαλος πολλὰκις φρόντιζε διὰ τὴν ἀποστολὴν βιβλίων πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον, ἐξ ἄλλων δὲ συγγραφέων (Cicero ad Attic. XII, 40, 2. Πλούτ. πρὸς Κολώτ. 32, 9. Διογένης Λαέρτ. IV, 14) μαρτυροῦμεν ὅτι Ἕλληνας φιλόσοφοι καὶ ρήτορες (Ἀριστοτέλης, Ξενοκράτης, Θεόπομπος κ.ἄ.) ἀφιέρωνον πολιτικὰ καὶ ρητορικὰ συγγράμματα εἰς τὸν Ἀλέξανδρον. Πλήθος δὲ ἀκόμη φιλοσόφων, ἐπιστημόνων καὶ καλλιτεχνῶν παρηκολούθει τὴν ἐκστρατείαν, μεθ' ὧν συχνὰ οὗτος ἀντήλλισσε σκέψεις ἐπὶ διαφόρων φιλοσοφικῶν, ἐπιστημονικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ζητημάτων.

Ἄντιπατρον καὶ Παρμενίωνα¹, ἀνέθεσε τὴν διαχείρισιν τῶν ὑποθέσεων τοῦ κράτους εἰς τὸν ὄριμον πλέον θεωρηθέντα Ἀλέξανδρον². Ἐκτοτε ἡ διδασκαλία δὲν διεκόπη μὲν ὀριστικῶς, ἀλλ' ἐσυνεχίσθη σποραδικῶς μέχρι τοῦ 338, διότι ἡ πολιτικὴ κατάστασις λόγῳ τῆς σχεδιαζομένης ἐκστρατείας τοῦ Φιλίππου κατὰ τῆς Ἀσίας καὶ τῆς ἀντιδράσεως τῶν Ἀθηνῶν περιεπλάκη τόσον σοβαρῶς καὶ ἐπικινδύνως, ὥστε νὰ εἶναι ἀπαραίτητοι αἱ στρατιωτικαὶ ὑπηρεσίαι τοῦ ἱκανοῦ διαδόχου. Ἐν τούτοις ὁ Ἀριστοτέλης ἔμεινεν εἰς τὴν Μακεδονίαν, πιθανὸν εἰς τὴν ἀνοικοδομηθεῖσαν ἐν τῷ μεταξύ ὑπὸ τοῦ Φιλίππου πατρίδα του Στάγειρα ἢ εἰς τὴν πρωτεύουσαν Πέλλαν, μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 334 π.Χ.³, ὅτε μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Ἀσίαν οὗτος ἐθεώρησε τὴν ἀποστολὴν του λήξασαν καὶ ἐγκατεστάθη μὲ τὴν οἰκογένειάν του καὶ τὸν μαθητὴν του Θεόφραστον εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου μὲ τὴν μακεδονικὴν ὑποστήριξιν ἵδρυσεν ἰδίαν σχολήν, τὸ Λύκειον⁴. Εἰς τὸν ἀναχωροῦντα ὁμως Ἀλέξανδρον πρὸς διατήρησιν τῆς ἐπαφῆς καὶ εἰς τὸ μέλλον ἔδωκεν ὡς ἱστοριογράφον τοὺς ἀνεψιὸν καὶ βοηθὸν του Καλλισθένην⁵. Μία ἐντελῶς ἀτυχῆς ἐκλογή, διότι ὁ Καλλισθένης παρὰ τὴν σπανίαν φιλολογικὴν μόρφωσίν του, τὴν ρητορικὴν δεινότητα καὶ τὴν ἐξαιρετὸν ἐτοιμότητα πνεύματος, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ἰδίου Ἀριστοτέλους, στερούμενος παντελῶς πείρας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς⁶, δὲν ἤργησε νὰ ἔλθῃ εἰς φανεράν ρῆξιν μὲ τὸν βασιλέα. Διὰ μιᾶς «ἀκαίρου παρρησίας»⁷, τὴν ὁποίαν οὗτος ἔδειξε κατὰ τὴν προσπάθειαν τοῦ Ἀλεξάνδρου νὰ εἰσαγάγῃ πλὴν τῶν Ἀσιατῶν καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ Μακεδόνας τὴν περσικὴν αὐλικὴν ἐθιμοτυπίαν καὶ τὴν συνήθειαν τῆς προσκυνήσεως, τὸν ἑαυτὸν του μὲν κατέστρεψε (327 π.Χ.), πολὺ δὲ συνετέλεσε νὰ ψυχρανθοῦν αἱ σχέσεις μεταξύ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Μέχρι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς αἱ ἐξωτερικ-

¹ Βλ. D. Kanatsulis, Antipatros, ein Beitrag zur Geschichte Makedoniens in der Zeit Philipps, Alexanders u. der Diadochen. Diss. (δακτυλογρ.), München 1940, 15.

² Berve, ἔ.ἀ. II, 71. U. Wicken, ἔ.ἀ. 51. 763. D. Kanatsulis, ἔ.ἀ. 14.

³ [Δημήτρ.], ἔ.ἀ. 29, 154. Δίων Χρυσόστ. II, 25. Βλ. Berve, ἔ.ἀ. Schachermeyr, ἔ.ἀ. 73. Lesky, ἔ.ἀ. 763.

⁴ Ἀπολλόδωρος παρὰ Διογένη. Λαέρτ. V, 10. Βλ. Jaeger, ἔ.ἀ. 33 κέ. Lesky, ἔ.ἀ. 764.

⁵ Διογένη. Λαέρτ. V, 4. Σούδα λέξ. ἐν λ. Καλλισθένης. Περὶ τοῦ Καλλισθένους ἐν γένει βλ. Jacoby, RE X, 1674 κέ. P. Gorsen, Philologus 74, 1 κέ. H. Berve, Das Alexanderreich II, 191-199, ἀρ. 408.

⁶ Πλούτ. Ἀλέξ. 54. Διογένη. Λαέρτ. V, 5. Ἰωάνν. Λυδ. περὶ μην. IV, 77, p. 131, 8. Πρβ. καὶ Valer. Max. VII, 2. Παρομοίαν φαίνεται γνώμην εἶχε καὶ ὁ Ἀλέξανδρος (Πλούτ. Ἀλέξ. 53) περὶ αὐτοῦ.

⁷ Ἄρρ. Ἀνάβ. IV, 12, 7. Πρβ. καὶ Διογένη. Λαέρτ. V, 4.

καὶ τοῦλάχιστον σχέσεις των ἦσαν ἐγκαρδιώταται. Μία πλουσία καὶ συνεχῆς ἀλληλογραφία, εἰς τὴν ὁποίαν διαφαίνεται ὅλη ἡ ἀβρότης καὶ οἱ τύποι τῆς εὐγενοῦς συμπεριφορᾶς, ἀνεπτύχθη μεταξύ των. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐξ ἄλλου οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ ἐπιδεικνύη τὸν προσήκοντα σεβασμὸν πρὸς τὸν παλαιὸν διδάσκαλόν του καὶ νὰ τὸν ἐνισχύη παντοιοτρόπως διὰ χρημάτων καὶ τοῦ κύρους εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὰς ἐρεῦνας του. Καὶ δὲν εἶναι βέβαια ἀνάγκη νὰ πιστεύσωμεν εἰς τὴν παλαιὰν παράδοσιν, ἡ ὁποία ὑπερβάλλουσα¹ τὰ πράγματα ἀναφέρει ὅτι μερικαὶ χιλιάδες τῆς αὐλικῆς ἀκολουθίας ἐν Ἀσίᾳ καὶ Εὐρώπῃ ἐτέθησαν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Ἀριστοτέλους διὰ τὰς ἐπιστημονικὰς μελέτας του², ὅτι 800 τάλαντα, ἓνα ποσὸν μυθῶδες καὶ διὰ τὰ σύγχρονα ἀκόμη ἐπιστημονικὰ ἰνστιτούτα, ἐδόθησαν διὰ τὰς ζωολογικὰς του ἐρεῦνας³, ὅπωςδῆποτε ὅμως πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ὑποστήριξις του ἐκ μέρους τοῦ βασιλέως δὲν ἦτο εὐκαταφρόνητος. Παρ' ὅλα ταῦτα φαίνεται ὅτι αἱ μεταξύ των σχέσεις εἶχον ἀρχίσει καὶ πρὸ τῆς καταδίκης τοῦ Καλλισθένους⁴ νὰ χαλαρώνωνται, τὸ ἐπεισόδιον δὲ αὐτὸ ὑπῆρξε μᾶλλον ἢ ἀφορμὴ νὰ ἐκδηλωθῇ ἡ ψυχρότης καὶ ὄχι ἡ πραγματικὴ αἰτία, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ πολὺ βαθύτερον, εἰς τὴν διαφορὰν τῶν φιλοσοφικῶν καὶ πολιτικῶν ἀντιλήψεων, τὰς ὁποίας ἕκαστος εἶχε διαμορφώσει ἐν σχέσει μὲ τὴν διακυβέρνησιν τοῦ νέου κράτους.

Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐρχόμενος εἰς τὴν Μακεδονίαν ὡς παιδαγωγὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου ἠλπίζεν ὅτι θὰ ἐνέπνεεν εἰς αὐτὸν τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν ἀνώτερον ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἑλληνικὴν διανόησιν, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Ἑλληνισμὸς πάλιν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Μακεδονίας θὰ κατῴρθωνε νὰ κυριαρχήσῃ τοῦ βαρβαρικοῦ κόσμου. Πράγματι δὲ ὁ Ἀλέξανδρος μέχρι τῆς μάχης τῶν Ἀρβήλων φαίνεται πολὺ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰ ἰδανικὰ αὐτὰ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἀφ' ἧς ὅμως στιγμῆς οὗτος μετὰ τὴν μάχην ἀνακηρύσσεται ἀπὸ τοὺς στρατιώτας του βασιλεὺς τῆς Ἀσίας⁵, ἀρχίζει, χωρὶς νὰ ἀποβάλῃ ποσῶς καὶ τὸν θαυμασμὸν του πρὸς τὴν ἑλληνικὴν διανόησιν, νὰ προσανατολίζεται ὀριστικῶς πρὸς νέας κατευθύνσεις⁶. Τὸ νεανικὸν ἰδεῶδες, ὡς εἶδομεν, νὰ ἐξομοιωθῇ μὲ τὸν μυθικὸν ἥρωα Ἀχιλλεὺς ἐξαφανίζεται βαθμιαίως, διὰ νὰ ἀντικατασταθῇ δι' ἄλλων ἀνατολικῶν

¹ Gerke, RE II, 1016. H. Berve, Das Alexanderreich II, 71.

² Plin. n. hist. 44.

³ Ἀθῆν. IX, p. 398e.

⁴ Ἀρρ. Ἀνάβ. IV, 14, 1-4. Πλούτ. Ἀλέξ. 55, τοῦ ἰδίου de adul. et am. 24, p. 65d. Πολύβ. XII, 12b. Στράβ. XI, p. 517. Curt. VIII, 8, 21. Oros. III, 18, 11. Itiner. 93. 103. Βλ. Berve, ἔ.ἀ. 196 κέ., ἀρ. 408.

⁵ Πλούτ. Ἀλέξ. 34: βασιλεὺς δὲ τῆς Ἀσίας Ἀλέξανδρος ἀνηγορευμένος...

⁶ Πρβ. π.χ. U. Köhler, Eroberung Asiens durch Alex. d. Gr. u. der Korinth. Bund ἐν S-B Berl. Akad. 1898, VII, 133.

ἀντιλήψεων και συνηθειῶν. Ἀντί τῆς πολιτικῆς τῆς ἐθνικῆς ἐκδικήσεως, ὅπως ἐθεωρεῖτο τότε ὁ πόλεμος τῶν Μακεδόνων κατὰ τῶν Περσῶν, εἰσάγει τὴν πολιτικὴν τῆς συμφιλίωσεως καὶ συγκυριαρχίας νικητῶν καὶ ἡττημένων, τῆς ὁποίας ἄμεσος συνέπεια ἦτο νὰ μὴ θεωροῦνται πλέον ἂπ' αὐτὸν οἱ Ἀσιάται ὡς ἐχθροί, ἀλλ' ὡς ὑπήκοοί του. Ἡ πυρπόλησις τῶν ἀνακτόρων τῆς Περσεπόλεως¹ καὶ ἡ ἀπόλυσις τῶν στρατευμάτων τῶν ἐλληνικῶν πολιτειῶν², τὰ ὁποῖα οὗτος ὡς *ἡγεμῶν* τοῦ Κορινθιακοῦ συνδέσμου εἶχε μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τὴν ἐκστρατείαν, ἀποτελοῦν τὴν τελευταίαν συμβολικὴν ἔκφρασιν τοῦ πολέμου τῆς ἐκδικήσεως καὶ ἀπαρχῆν τῆς νέας περιόδου.

Ἀλλὰ τί συνετέλεσεν, ὥστε ὁ Ἀλέξανδρος νὰ ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν πολιτικὴν γραμμὴν καὶ νὰ ἔλθῃ εἰς ἀντίθεσιν ὄχι μόνον μὲ τὸν διδάσκαλόν του, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ καθολικὸν αἶσθημα τῶν Ἑλλήνων καὶ Μακεδόνων; Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν συνεβούλευε τὸν Ἀλέξανδρον τοὺς μὲν Ἑλληνας νὰ μεταχειρίζεται ἡγεμονικῶς, τοὺς δὲ βαρβάρους δεσποτικῶς καὶ ἐκείνους μὲν νὰ θεωρῆ φίλους καὶ οἰκείους, πρὸς αὐτοὺς δὲ νὰ συμπεριφέρεται ὡς πρὸς ζῶα καὶ φυτὰ³, διετύπωνεν ἰδίαν κοσμοθεωρίαν, ἡ ὁποία ἐξεπήγαζεν ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν ὅτι τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων, τὸ ὁποῖον διακρίνει ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα, *τυγχάνει ἔνθυμον καὶ διανοητικόν*, ζῆ ἐλεύθερον καὶ πολιτεύεται κατὰ τὸν ἀριστον τρόπον καὶ δύναται νὰ κυβερνᾷ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους⁴. Ἡ ἄποψις αὕτη εὑρίσκει πρόθυμον ἀνταπόκρισιν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων. Ἐν τούτοις ὁ Ἀλέξανδρος λόγῳ παραδόσεως καὶ ἐξ ἰδιοσυγκρασίας δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι σύμφωνος ἐξ ἀρχῆς μὲ τὴν θεωρίαν αὐτὴν τοῦ Ἀριστοτέλους παρὰ τὸν σεβασμὸν του πρὸς αὐτὸν καὶ τὴν ἀγάπην

¹ Διόδ. XVII, 72. Ἀρρ. Ἀνάβ. III, 18, 11/2. Πλούτ. Ἀλέξ. 38. Curt. V, 7, 3 κέ. Ἀθήν. XIII, 576d.e. Στράβ. XV, 730.

² Ἀρρ. Ἀνάβ. III, 19, 5 κέ. Πλούτ. Ἀλέξ. 42. Βλ. Wilcken, Alexander der Grosse 137. Bengtson, Griechische Geschichte 325. Hammond, History of Greece 622/3.

³ Ἀπόσπ. 658 (Ἐκδ. Rose=Πλούτ. περὶ τῆς Ἀλεξ. τύχ. I, 6, p. 329b): *Ἀριστοτέλης συνεβούλευεν αὐτῷ, τοῖς μὲν Ἑλλήσιν ἡγεμονικῶς, τοῖς δὲ βαρβάροις δεσποτικῶς χρώμενος· καὶ τῶν μὲν ὡς φίλων καὶ οἰκείων ἐπιμελούμενος, τοῖς δὲ ὡς ζῴοις ἢ φυτοῖς προσφερόμενος*. Πρβ. καὶ Στράβ. I, 4, 9. Τὴν ἰδίαν ἀντίληψιν περὶ βαρβάρων καὶ Ἑλλήνων εἶχε σχεδὸν καὶ ὁ Εὐριπίδης, Ἴφιγέν. ἐν Αὐλ. 1400 (*βαρβάρων Ἑλληνας ἄρχειν εἰκόσ*), καὶ ὁ Ἰσοκράτης (V, 124. Ἐπιστ. 3, 5), μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ τελευταῖος εἰς τὸν ὄρον «Ἑλληνας» δίδει εὐρύτερον περιεχόμενον, πιστεύων ὅτι ὁ Ἑλληνας διεκρίνετο ὄχι ἀπὸ τὴν καταγωγὴν ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν παιδείαν (V, 50: *καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας*). Πρβ. καὶ Πλάτ. Πολιτικ. 262 c.d.

⁴ Ἀριστ. Πολιτ. VII, 1327b, 29 κέ.: *τὸ τῶν Ἑλλήνων γένος, ὅσπερ μεσεῖ κατὰ τοὺς τόπους, οὗτος ἀμφοῖν μετέχει καὶ γὰρ ἔνθυμον καὶ διανοητικόν ἐστίν· διόπερ ἐλείθερόν τε διατελεῖ καὶ βέλτιστα πολιτευόμενον καὶ δυνάμενον ἄρχειν πάντων, μᾶς τυγχάνον πολιτείας.*

πρὸς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν¹. Οἱ Μακεδόνες ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Νοτιοἑλληνας δὲν διεκρίνοντο ἐπὶ μισαλλοδοξίᾳ, ἀντιθέτως μάλιστα πολὺ ἐνωρὶς ἠκολούθησαν διαλλακτικὴν καὶ ἠπίαν πολιτικὴν ἐναντι τῶν λαῶν, μὲ τοὺς ὁποίους ἦλθον εἰς σύγκρουσιν. Δὲν ἐξετόπιζον οὔτε μετέβαλλον τοὺς κατακτωμένους λαοὺς, ὡς οἱ Σπαρτιάται καὶ οἱ λοιποὶ Δωριεῖς, εἰς εἴλωτας καὶ πενέστας, ἀλλὰ τοὺς ἐπέτρεπον νὰ ζοῦν εἰς τὰ ἐδάφη των καὶ μὲ τὸν καιρὸν τοὺς ἀφωμοίωνον εἰρηνικῶς². Ἀπὸ τὴν σκέψιν ταύτην ἀπέρρεε καὶ ἡ συνήθειά των νὰ μὴ στήνουν τρόπαια, ὅταν ἐκέρδιζον τὰς μάχας, διότι τοὺς ἠττημένους ἐθεώρουν ὄχι ὡς ὑποταχθέντας ἐχθροὺς, ἀλλ' ὡς προσκτηθέντας φίλους. Εἰς τὴν ἐλευθεριότητα αὐτὴν τῶν Μακεδόνων ἀναμφιβόλως πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν καὶ τὴν ζωηρὰν ἀπήχησιν, πού εἶχεν ἀπὸ τοῦ Ἀρχελαοῦ εἰς τὴν μακεδονικὴν αὐλὴν ἢ κυνικὴ φιλοσοφία³, ἡ ὁποία διεκήρυσσε τὸν κοσμοπολιτισμὸν. Αὐτὸς ὁ Ἀλέξανδρος ἐμορφώθη καὶ ἀπὸ διδάσκαλον κυνικόν, τὸν Φιλίσκον⁴, κατὰ δὲ τὴν ἐκστρατείαν του εἰς τὴν Ἀσίαν συνωδεύετο ἀπὸ ὄπαδου τῆς Σχολῆς, οἱ ὁποῖοι μάλιστα ἀπήλαυον ἰδιαιτέρας ἐκ μέρους του εὐνοίας⁵. Εἰς τὴν πατροπαράδοτον αὐτὴν μακεδονικὴν γενναιοφροσύνην, ὄχι μόνον εἰς πολιτικὴν σκοπιμότητα, ὠφείλετο βεβαίως καὶ ἡ ἠπία πολιτικὴ, τὴν ὁποίαν ἐπέδειξεν ὁ Ἀλέξανδρος, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς πολεμικῆς του δράσεως ἐναντι τῶν κατακτηθέντων λαῶν.

Παραλλήλως λοιπὸν πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς καὶ πολιτικὰς ιδέας, τὰς ὁποίας ὁ Ἀλέξανδρος ἔλαβεν ἀπὸ τὸν διδάσκαλόν του Ἀριστοτέλην, εἶχε καὶ ἰδίας ἀντιλήψεις καὶ πεποιθήσεις, αἵτινες πολὺ ἐπηρέαζον τὰς πράξεις αὐτοῦ, ὡς ἐκ τούτου ἡ πολιτικὴ του ἦτο μᾶλλον συνεπὴς μὲ τὴν μακεδονικὴν νοοτροπίαν, καθ' ἣν οἱ ἠττώμενοι ἐθεωροῦντο ὄχι ὡς κατακτηθέντες ἐχθροί, ἀλλ' ὡς φίλοι προσκτηθέντες, παρὰ μὲ τὴν περὶ φυλῆς θεωρίαν τοῦ

¹ Πρβ. W. K o l b e, Das Weltreich Alexanders des Gr., Sonder-Abdruck aus Weihnachts-gabe Rostoker Universitätslehrer 8.

² Δ. Κ α ν α τ σ ο ὄ λ η, Ἡ Μακεδονία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἀρχελαοῦ, Θεσσαλονίκη 1964, 27.

³ Ὁ ἰδρυτὴς τῆς Σχολῆς Ἀντισθένης παραδίδεται (Διογένης Λαέρτιος, VI, 1, 18) ὅτι ἔγραψε βιβλίον «Περὶ βασιλείας» ἢ «Ἀρχελαος», ἐνθα ἠσχολεῖτο μὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ μοναρχικοῦ πολιτεύματος, τὸν Ἀρχελαον δὲ παρουσιάζει ὡς χαρακτηριστικὸν ὑπόδειγμα μονάρχου, συμφώνως πρὸς τὰ φιλοσοφικὰ ἰδεώδη, τὰ ὁποῖα εἶχε μορφώσει ἡ Κυνικὴ Σχολὴ περὶ μοναρχίας. Βλ. Δ. Κ α ν α τ σ ο ὄ λ η, Ὁ Ἀρχελαος καὶ αἱ μεταρρυθμίσεις του ἐν Μακεδονίᾳ, Θεσσαλονίκη 1948, 112.

⁴ Σοῦδα λεξικὸν ἐν λ. Αἰλιαν. π. ἰστ. XIV, 11.

⁵ Βλ. H. B e r v e, ἔ.ἀ. I, 67/8. II, 35 κέ., ἀρ. 71. 288 κέ., ἀρ. 583. Εἰς τὴν εὐνοίαν αὐτὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τοὺς Κυνικοὺς ὠφείλετο καὶ τὸ φιλοτεχνηθὲν ἀργότερον ἀνέκδοτον περὶ συναντήσεως τοῦ Κυνικοῦ Διογένους μὲ αὐτὸν (Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 2, 1), H. B e r v e, ἔ.ἀ. II, 417/8, ἀρ. 22.

Ἄριστοτέλους. Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ ὁποῖον ἔσχεν ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ διὰ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ κράτους καὶ τὸν τρόπον διακυβερνήσεως τῶν ὑποταχθέντων λαῶν, ἦτο ἀσφαλῶς ἡ λογικὴ τῶν πραγμάτων. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἄριστοτέλην, ὁ ὁποῖος ἐθεώρει τὸν Ἑλληνισμόν ἰκανὸν νὰ κυριαρχήσῃ τῶν βαρβαρικῶν λαῶν διὰ τοῦ ἀνωτέρου πολιτισμοῦ, ἔβλεπεν ὅτι ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Μακεδόνων δὲν ἐπάρκει διὰ τὴν διακυβέρνησιν τῆς ἀχανοῦς αὐτοκρατορίας, αἱ συνεχῶς δὲ στρατολογούμεναι δυνάμεις ἐκ τῆς Μακεδονίας φυσικὸν ἦτο νὰ ἐξαντληθοῦν, προτοῦ ἀχθοῦν ἀκόμη εἰς πέρας τὰ μεγαλεπήβολα στρατιωτικὰ του σχέδια. Αἱ δυνάμεις αὐταὶ μὲ τὸν ἀνώτερον ὀπλισμὸν καὶ τὴν ἀνωτέραν στρατιωτικὴν πολεμικὴν καὶ τέχνην ἦσαν μὲν ἐπαρκεῖς νὰ συντρίψουν τὰς μεγάλας στρατιάς τοῦ Δαρείου καὶ νὰ ἐξουδετερώσουν τοὺς πολεμικοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, δὲν ἦσαν ὅμως ἰκαναὶ νὰ διατηρήσουν ἐπὶ πολὺ τὰ κτηθέντα καὶ νὰ κυβερνήσουν τὴν αὐτοκρατορίαν. Ἡ σκέψις αὐτὴ τὸν ἔφερε εἰς τὴν ὀρθὴν ἀπόφασιν νὰ χρησιμοποίησῃ τὴν ἀνεξάντλητον δύναμιν τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας (ιδίως τοῦ ἀνατολικοῦ Ἰράν) διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν τεραστίων προβλημάτων, ποῦ ἐδημιούργησεν ἡ ἐκστρατεία. Οὕτω τὸ 326 π.Χ.¹ ἔδωκε τὴν διαταγὴν νὰ στρατολογηθοῦν 30.000 νέοι Ἰρανικῆς καταγωγῆς ἐκ τῶν ἐκλεκτοτέρων καὶ νὰ ἐξοπλισθοῦν καὶ νὰ ἐκπαιδευθοῦν κατὰ τὸν μακεδονικὸν τρόπον. Οὗτοι, οἱ γνωστοὶ μὲ τὸ ὄνομα «ἐπίγονοι»², ἀργότερα, ὅταν ὁ Ἀλέξανδρος ἐπέστρεψεν ἐκ τῆς Ἰνδικῆς ἐκστρατείας, ἐνετάχθησαν εἰς τὸν μακεδονικὸν στρατὸν καὶ ἔλαβον τὸν τιμητικὸν τίτλον «πεζέταιροι». Ἡ ἐκ τῆς ἀποφάσεως ταύτης τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς προθέσεώς του νὰ ἀπολύσῃ καὶ ἐπαναπατρίσῃ τοὺς ἀπομάχους προκληθεῖσα ἀνταρσία τῶν Μακεδόνων εἰς τὴν Ὠπιν κατεστάλη πρὸ τῆς ἐπιμονῆς καὶ τῆς ἰσχυρᾶς προσωπικότητος αὐτοῦ. Συνέπεια τούτου ἦτο νὰ ἐπέλθῃ

¹ Ὁ χρόνος, καθ' ὃν ὁ Ἀλέξανδρος ἔδωκε τὴν ἐντολὴν τῆς στρατολογίας τῶν Ἀσιατῶν καὶ ἐντάξεως αὐτῶν εἰς τὸν μακεδονικὸν στρατὸν, ἀμφισβητεῖται. Ὁ E d. M e y e r, Kleine Schriften, Halle 1910, 301 (πρβ. καὶ K a e r s t, Geschichte des Hellenismus I³, 419. W e i g a l l, Alexandre 411) πιστεύει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ στρατοῦ ἔδωκε τὴν διαταγὴν μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Περσεπόλεως τὸ φθινόπωρον τοῦ 330 π.Χ., ὁ W i l c k e n, Alexander 175, μετὰ τὴν ἀφίξιν του εἰς τὸν Ὑφασιν καὶ τὴν ἄρνησιν τοῦ στρατοῦ νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ περαιτέρω, δὲν δύναται ὅμως νὰ προσδιορίσῃ τοῦτο ἐπακριβῶς. Τὴν αὐτὴν περίπου γνώμην ἔχουν καὶ οἱ B e r v e, Das Alexanderreich I, 152, καὶ A l t h e i m, Alexandre et l'Asie 112/3. Πιθανωτέρα μοῦ φαίνεται ἡ ἄποψις τοῦ B e n g t s o n, Griech. Geschichte 336, ὁ ὁποῖος ὀρίζει τὸ ἔτος 326 π.Χ. (τὸ 327 π.Χ. οἱ H a m m o n d, ἔ.ἀ. 626 καὶ S c h a e h e r m e y r, ἔ.ἀ. 404. 405), δηλ. περὶ τὴν ἀρχὴν τῆς Ἰνδικῆς ἐκστρατείας. Τότε χιλιάδες Περσῶν, Βάκτρων, Σογδιανῶν, Δαῶν καὶ Σακῶν εἶχον ἐνταχθῆ εἰς τὸν μακεδονικὸν στρατὸν (Ἄρρ. Ἀνάβ. V, 12, 2).

² Ἄρρ. ἔ.ἀ. VII, 6, 1. 8, 2. Ὁ Πλούταρχος, Ἀλέξ. 71, καλεῖ τοὺς Ἀνατολίτας αὐτοὺς ὀχι ἐπιγόνους, ἀλλὰ «παῖδας», ὁ δὲ Διόδωρος XIV, 108, 1 καὶ Ἰουστίνος XII, 12, 1 Πέρσας.

συμφιλίωσις¹ τῶν Μακεδόνων καὶ Περσῶν, οἱ ὅποιοι τοῦ λοιποῦ ἀπὸ κοινοῦ θὰ ἐκυβέρνησαν τὸ ἀσιατικὸν κράτος. Καὶ αὐτὰ μὲν ἦσαν τὰ στρατιωτικὰ μέτρα, μὲ τὰ ὅποια ἐπίστευεν ὅτι καὶ τὰ κοσμοκρατορικά του σχέδια θὰ ἔφευρον εἰς πέρας καὶ τὴν ἐσωτερικὴν τάξιν καὶ εἰρήνην θὰ διησφάλιζεν.

Ἄλλὰ καὶ εἰς τὴν διοικητικὴν πολιτικὴν τῶν καταλαμβανομένων χωρῶν ἠκολούθησεν ἀντίθετον ὁδὸν ἀπὸ ἐκείνην, πού προσεδόκα ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ Ἀλέξανδρος πολὺ ἐνωρὶς κατενόησεν ὅτι ἡ ἀσφαλεστέρα ἐγγύησις διὰ τὴν διακυβέρνησιν καὶ διατήρησιν τῆς κυριαρχίας του ἐπὶ ἑτερογενῶν πληθυσμῶν ἦτο ὄχι ἡ ἐνιαία ἐπιβολὴ τῆς ἐξουσίας τοῦ κυριάρχου, ἀλλὰ ἡ προσαρμογὴ τῶν διαφόρων τύπων τῆς ὑποτελείας πρὸς τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν πολιτικὴν καὶ θρησκευτικὴν κατάστασιν τοῦ ὑποταχθέντος λαοῦ. Δι' αὐτὸ τὰς ἀπελευθερωθείσας ἑλληνικὰς πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας ἄφησεν αὐτονόμους καὶ ἐλευθέρως σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνικὴν δημοκρατικὴν ἀντίληψιν τοῦ κυβερνεῖσθαι², ὅπως καὶ τῶν ἄλλων ἀσιατικῶν καὶ ἀφρικανικῶν λαῶν ἐπιμελῶς ἀπέφυγε νὰ θίξῃ τὸ ἐθνικὸν ἢ θρησκευτικὸν των φρόνημα. Εἰς τὴν Καρίαν π.χ. ὄχι μόνον δὲν ἐξηφάνισε τὴν ἐθνικὴν ζωὴν τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρον τὴν πολιτικὴν διοίκησιν ἄφησεν εἰς χεῖρας τῶν ἰθαγενῶν³. Εἰς τὰς πόλεις τῆς Φοινίκης⁴ καὶ τῆς Καρίας⁵ ἀνεγνώ-

¹ Μεταγενέστεροι ἱστορικοὶ (W. W. T a r n, CAH VI, 437 καὶ Alexander the Great and the Unity of mankind ἐν The Raleigh Lecture of History, Proc. Brit. Acad. 19 (1933) 123 κέ. καὶ Alexander the Great II, 399-449. C h. A. R o b i n s o n, Alexander the Great and the Barbarians ἐν Classical Studies presented to E. Capps, Princeton 1936, 298 κέ. W. K o l b e, Die Weltreichsidee Alexanders des Grossen, Freiburg. Wiss. Geselsch. 25 (1936) I. 24. M. H. F i s c h, Alexander and Stoics ἐν AJP 58 (1937) 59 κέ. κ.ἀ.) εἰς τὴν συμφιλίωσιν αὐτὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὡς καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐπιδοχθεῖσαν ἀνάμιξιν τῶν λαῶν (Μακεδόνων καὶ Περσῶν) διαβλέπουν τὴν πρώτην προσπάθειαν τῆς ἀρχαιότητος περὶ μιᾶς πανανθρωπίνου κοινωνίας. Βλ. ἀκόμη U. W i l c k e n, Die letzten Pläne Alexanders des Gr. ἐν S-B Berl. Akad. 1937, ἀρ. XXIV, 198 κέ. καὶ H. B e r v e, Die Verschmelzungspolitik Alexanders des Gr. ἐν Klio 31 (1938) 161 κέ.

² Βλ. π.χ. H. B e r v e, ἔ.ἀ. I, 249 κέ. E h r e n b e r g, Alexander and the Greeks 2 κέ. B e n g t s o n, ἔ.ἀ. 317. T a r n, ἔ.ἀ. II, 199-232. Εἶναι ὁμως ἀμφίβολον, ἂν αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας ὑπήχθησαν εἰς τὸν Κορινθιακὸν σύνδεσμον, ὡς οἱ παλαιότεροι ἐπίστευον καὶ τινες τῶν μεταγενεστέρων ἱστορικῶν (E d. M e y e r, ἔ.ἀ. 249, ὑποσημ. I. B e r v e, ἔ.ἀ. I, 250 καὶ Griechische Geschichte II, 173. J. K a e r s t, Geschichte des Hellenismus, Berlin 1927, I³, 344/5. W i l c k e n, Alexander der Grosse 82 καὶ Griechische Geschichte 175).

³ Ἄρρ. Ἀνάβ. I, 23, 7/8. Πλούτ. Ἀλέξ. 22. Βλ. B e r v e, ἔ.ἀ. I, 255 καὶ II, 11, ἀρ. 20. B e n g t s o n, ἔ.ἀ. 318.

⁴ Ἄρρ. Ἀνάβ. II, 20. Πολυδεύκ. Ὀνομαστ. VI, 105. Βλ. B e r v e, ἔ.ἀ. I, 284 καὶ Griechische Geschichte II, 179. A. W e i g a l l, ἔ.ἀ. 234/5. S c h a c h e r m e y e r, ἔ.ἀ. 185.

⁵ Ἄρρ. Ἀνάβ. II, 22, 2. Διόδ. 6, 27. Πρβ. καὶ Διόδ. XIX, 79, 4 καὶ Στέφ. Βυζάντ. ἐν λ. Πασικράτης ἀρ. 9. Βλ. B e r v e, ἔ.ἀ. I, 286/7. S c h a c h e r m e y e r, ἔ.ἀ. 185.

ρισεν ἀπλῶς τοὺς βασιλεῖς των ὡς ὑποτελεῖς του, ὅπως εἰς τὰς Ἰνδίας ἀργότερον τὸν Πῶρον καὶ τὸν Ἀβισάρην¹. Εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐνεφανίσθη ὡς Φαραῶ καὶ θεὸς (υἱὸς τοῦ Ἄμμωνος Διός)², εἰς τὴν Βαβυλῶνα ὡς βασιλεὺς τῆς πόλεως³, εἰς τοὺς Πέρσας ὡς ἀπόγονος τῶν Ἀχαιμενιδῶν καί, κατὰ μίαν μεταγενεστέραν ὄχι ὁμῶς πολὺ ἀξιόπιστον παράδοσιν⁴, εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ ἠσπάσθη τὸν Ἰουδαῖον ἀρχιερέα καὶ ἀνῆλθε εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Θεοῦ καὶ προσεκύνησε⁵.

Διὰ τῆς φιλελευθέρας αὐτῆς πολιτικῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τοὺς λαοὺς τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς (τῆς Αἰγύπτου) καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν κατὰ τόπους θεσμῶν αὐτῶν ἱκανοποιεῖτο μὲν ἡ ἐθνικὴ φιλοτιμία τῶν λαῶν καὶ ἡμβλύνετο πῶς τὸ πνεῦμα ἀντιστάσεώς των κατὰ τοῦ κατακτητοῦ, δὲν ἦτο ὁμῶς δυνατὸν διὰ τοῦ τρόπου τούτου νὰ κυβερνηθῇ σταθερῶς μία ὀλόκληρος αὐτοκρατορία. Ἐπειδὴ δὲ οὐδεὶς ἐκ τῶν γνωστῶν ἐν Ἑλλάδι τύπων διακυβερνήσεως ἠδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς τοὺς λαοὺς αὐτούς, οἱ ὅποιοι ἀπὸ αἰῶνων εἶχον ἐξοικειωθῇ μὲ τὸν ἀσιατικὸν δεσποτισμὸν, ἀπεφάσισε νὰ διατηρήσῃ τὸ δεδοκιμασμένον καθεστῶς τῆς ἀσιατικῆς ἀπολυταρχίας, προσαρμόζων τοῦτο πρὸς τὰς νέας συνθήκας καὶ τὰς σὺν τῷ χρόνῳ διαμορφουμένας κοσμοκρατορικὰς του ἰδέας. Ἔτσι μετὰ τὴν τελειωτικὴν νίκην κατὰ τοῦ Δαρείου εἰς τὰ Γαυγάμηλα ἀνεκηρύχθη ὑπὸ τοῦ στρατοῦ «*βασιλεὺς τῆς Ἀσίας*»⁶ καὶ κατ' ἀκολουθίαν διάδοχος τῶν Ἀχαιμενιδῶν. Διὰ

¹ Ἄρρ. Ἀνάβ. V, 19, 3. 29, 4/5. Πρβ. καὶ Curt. VIII, 14, 15. X, 1, 20/1. Διόδ. XVII, 89, 6. Πλούτ. Ἀποφθ. Ἀλεξ. 31, p. 181e. Epit. Mett. 61. Βλ. B e r v e, ἔ.ἀ. 1, 287 κέ.

² Ἄρρ. Ἀνάβ. III, 1, 4 κέ. Στράβ. XVII, 1, 43, p. 814 καὶ Πλούτ. Ἀλέξ. 27. Βλ. W i l c k e n, ἔ.ἀ. 104 κέ. καὶ Griech. Geschichte 177/8. W e i g a l l, ἔ.ἀ. 262 κέ. S c h a c h e r m e y r, ἔ.ἀ. 198 κέ. B e n g t s o n, ἔ.ἀ. 320 κέ. N. G. H a m m o n d, A History of Greece to 322 B. C., Oxford 1959, 640. Δ α σ κ α λ ά κ η, ἔ.ἀ. 64 κέ.—Κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ οἱ Πτολεμαῖοι κατοπινὸν μέχρι τοῦ τέλους τῆς δυναστείας ἐμφανίζονται εἰς τὰ αἰγυπτιακὰ μνημεῖα ὡς θεοὶ-Φαραῶ.

³ Βλ. K a e r s t, ἔ.ἀ. I³, 398. W i l c k e n, Alexander 129/30. H a m m o n d, ἔ.ἀ. Ἐν τούτοις ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων (βλ. π.χ. B e n g t s o n, ἔ.ἀ. 323 καὶ F. A l t h e i m, Alexandre et l'Asie 89) ἀμφισβητεῖται ὅτι ἐν τῷ προσώπῳ του ἠνώθη τὸ στέμμα τῆς Βαβυλῶνος.

⁴ Ἰώσηπ. Ἀρχαιολ. Ἰουδ. XI, 313. Βλ. F. P f i s t e r, Eine jüdische Grundgeschichte Alexanders mit einem Anhang über Alexanders Besuch in Jerusalem ἐν S-B Heidelberg 1914 καὶ W. W. T a r n, Alexander the Great 41.

⁵ Τὴν ἰδίαν ἀνεξιθρησκείαν ἔδειξε παλαιότερον καὶ ὁ Κύρος Β' ἐναντι τῶν Ἑβραίων, ὅτε οὗτος κατανικήσας τοὺς Βαβυλωνίους ἐπέτρεψε (538 π.Χ.) τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ ἐν Ἱερουσαλήμ, πράγμα ποῦ ἀπέσπασε τὴν αἰωνίαν εὐγνωμοσύνην τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. E d. M e y e r, Geschichte des Altertums (1939), IV³, 1, 172.

⁶ Πλούτ. Ἀλέξ. 34. Βλ. H. B e n g t s o n, Die Strategie in der hellenistischen Zeit, τόμ. I, 35. 94, 1.

τῆς οἰκειοποιήσεως τοῦ τίτλου αὐτοῦ¹ ἐνομιμοποιεῖτο πλέον ἢ κυριαρχία του ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς Ἀσίας, τ.ἔ. τοῦ περσικοῦ κράτους, ὅπως ὁ ἴδιος ἄλλωστε μετὰ τὴν μάχην τῆς Ἴσσοῦ εἰς τὴν πρώτην ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Δαρεῖον τὸ ἀπήτησε² καὶ ἡ προφητεία τοῦ Γορδίου τὸ ὑπέσχετο³. Ὡς διάδοχος τῶν Ἀχαιμενιδῶν ἀπέκτα τὴν ἀπόλυτον δύναμιν ἐναντι τῶν λαῶν τοῦ περσικοῦ κράτους, ὡς αὕτη ἡσκεῖτο ἄλλοτε ὑπὸ τῶν βασιλέων τῆς Περσίας⁴, καὶ καθίστατο ἀπολυταρχικὸς μονάρχης τῆς Ἀσίας. Ἡ Ἀσία δὲν ὑπήχθη εἰς τὸ βασίλειον τῆς Μακεδονίας, ἀλλ' οὔτε καὶ ἡ Μακεδονία ἦτο τμήμα τοῦ ἀσιατικοῦ κράτους. Τὰ δύο αὐτὰ τμήματα τῆς αὐτοκρατορίας ἐξηκολούθουν παραλλήλως ὑφιστάμενα καί, ὅπως ἡ Αἴγυπτος προηγουμένως, συνηγοῦντο μόνον ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ὁ Ἀλέξανδρος διὰ τοὺς Μακεδόνας, ἀκόμη καὶ ὅταν εὐρίσκοντο ἐκτὸς τῆς Μακεδονίας, ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ὁ βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων, διὰ τοὺς Ἀσιάτας ὅμως ὁ μέγας βασιλεὺς τῆς Ἀσίας. Τὸν διαχωρισμὸν τοῦτον βλέπομεν σαφῶς εἰς τὴν συνήθειαν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κούρτιος Ροῦφος (VI, 6, 6), νὰ χρησιμοποιῆ ἀπὸ τοῦ 330 π.Χ. τὴν μακεδονικὴν σφραγίδα διὰ τὰ ἐγγραφα τὰ ἀποσπελλόμενα εἰς τὴν Εὐρώπην, τὴν σφραγίδα ὅμως τοῦ Δαρείου διὰ τὰ προοριζόμενα διὰ τὴν Ἀσίαν⁵. Οὕτως ὁ Ἀλέξανδρος ὑπὸ τὴν τριπλῆν ιδιότητά του, ὡς βασιλέως τῶν Μακεδόνων, ὡς ἡγεμόνος τοῦ Κορινθιακοῦ συνδέσμου καὶ ὡς βασιλέως τῆς Ἀσίας, ἐκυβέρνηα ὀλόκληρον τὴν αὐτοκρατορίαν μέχρι τῶν τελευταίων ἡμερῶν τῆς ζωῆς του. Βεβαίως μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου καὶ καθ' ὅσον οὗτος καθίστατο ἀπολυταρχικώτερος, ἡ τριαδικὴ αὐτῆ ἐξουσία μετεβάλλετο.

Διὰ νὰ μὴ μείνῃ ὅμως ἡ ἐντύπωσις παρ' ὅλα ταῦτα εἰς τοὺς Ἀνατολίτας ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ξένου κυριάρχου, ὁ ὁποῖος ἀπλῶς ἐσφετερίσθη τὸν τίτλον τοῦ βασιλέως τῆς Ἀσίας, ὁ Ἀλέξανδρος εἰσήγαγεν ἀνατολικὰς τινας συνηθείας καὶ τὴν περσικὴν ἐθιμοτυπίαν εἰς τὴν αὐλήν του, αἱ ὁποῖαι προσέδιδον ἰδιαιτέραν μεγαλοπρέπειαν καὶ γόητρον εἰς τὸν μονάρχην, αὐτὸν δὲ ἐνεφάνιζον ὡς συνεχιστὴν τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν. Τοιαῦται ἦσαν: ἡ χρῆσις χρυσοῦ θρόνου⁶ κατὰ τὰς ἐπισήμους δεξιώσεις καὶ τελετάς,

¹ Τὸν περσικὸν ὅμως τίτλον «*βασιλεὺς τῶν βασιλέων*», τὸν ὁποῖον καὶ ἄλλοι ἀνατολικοὶ δεσπότες, ὡς ὁ Τιγράνης τῆς Ἀρμενίας, ἔλαβον, ὁ Ἀλέξανδρος οὐδέποτε ἐχρησιμοποίησε. Πλούτ. Δημήτρ. Πολιορκ. 25.

² Ἀρρ. Ἀνάβ. II, 14, 8: *ὡς νῦν ἐμοῦ τῆς Ἀσίας ἀπάσης κυρίου ὄντος*. Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς δέον νὰ θεωρηθῆ γνήσιον καὶ ὄχι πλάσμα τοῦ συγγραφέως.

³ Ἀρρ. Ἀνάβ. II, 3, 6: *ἄρξαι τῆς Ἀσίας*.

⁴ Περὶ τοῦ βασιλέως τῶν Ἀχαιμενιδῶν καὶ τοῦ δεσποτισμοῦ αὐτῶν βλέπε Kaers t, ἔ.ἀ. I, 548-556 (Beilage V).

⁵ B e r v e, Das Alexanderreich I, 53. W i l c k e n, ἔ.ἀ. 231.

⁶ Ἐπιπ. (ἀπόσπ. 3) παρὰ Ἀθην. X, 434a. XII, 537d.

ή χρησιμοποίησις τοῦ περσικοῦ βασιλικοῦ τίτλου καὶ τῆς σφραγίδος τοῦ Δαρείου εἰς τὰ δημόσια ἔγγραφα, ἢ διατήρησις τοῦ περσικοῦ *εἰσαγγελέως* (ἀρχιθαλαμηπόλος)¹ κατὰ τὰς ἐπισήμους ἀκρούσεις², ἢ ἀποκατάστασις δι' ἐνδοπολιτικούς λόγους τοῦ βασιλικοῦ χαρεμίου³ μετὰ πολυαρίθμων εὐνούχων⁴, ἢ ἐπιβολὴ ποινῶν κατὰ τὸ ἰσχύον ἀσιατικὸν δίκαιον (θανάτωσις διὰ ροπάλου, ἀνασκολοπισμοὶ καὶ ἀκρωτηριασμοὶ κ.λ.π.⁵), μία ἀνάμικτος μακεδονικὴ στολή⁶ (ἢ μακεδονικὴ χλαμὺς καὶ ἢ καυσία⁷ - περσικὸς διάλευκος χιτῶν, πορφυροῦν διάδημα καὶ σκῆπτρον⁸) κατὰ τὰς ἐμφανίσεις τοῦ βασιλέως ἐνώπιον τῶν Ἀσιατῶν, περσικὴ πολυτέλεια καὶ μεγαλοπρέπεια⁹, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ἄλλοτε ἀπεδοκίμαζε¹⁰, καὶ τέλος ἢ *προσκύνησις* τῶν ὑπηκόων ἐνώπιον τοῦ βασιλέως. Ἡ εἰς τὸ *βαρβαρικώτερον* αὕτη *μετακίνησις* τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀφεώρα εἰς τὰς σχέσεις αὐτοῦ μὲ τοὺς βαρβάρους, ὄχι μὲ τοὺς Μακεδόνας καὶ τοὺς Ἕλληνας. Παρ' ὅλα ταῦτα ὁ Ἀλέξανδρος εἰς ταύτην προέβη μετὰ μεγίστης περισκέψεως, φοβούμενος ἀντίδρασιν ἐκ μέρους τῶν Μακεδόνων, οἱ ὅποιοι οὐδόλως θὰ ἠθελον νὰ ἐμφανίζετο ὁ βασιλεὺς των ὡς ἀνατολίτης δεσπότης. Ὅταν ὁμως τὸ 327 π.Χ. εἰς τὰ Βάκτρα ἀπεπειράθη νὰ ἐπιβάλη ἐκτὸς τῶν Περσῶν καὶ εἰς τοὺς Μακεδόνας καὶ τοὺς Ἕλληνας τὴν προσκύνησιν, ἢ ὁποία διὰ μὲν τοὺς Πέρσας ἦτο ἐνδειξις ταπεινῆς δουλοφροσύνης¹¹ πρὸς τὸν δεσπότην, διὰ τοὺς Ἕλληνας ὁμως ἐκδήλωσις βαθυτάτου σεβασμοῦ πρὸς τὸ θεῖον, προσέκρουσεν εἰς τὴν ἄκαμπτον ἀντίστασιν τῶν Μακεδόνων καὶ τοῦ φιλοσόφου Καλλισθένου καὶ ἠναγκάσθη ἐν τέλει νὰ παραιτηθῆ τῆς προσπαθείας¹², οὐδέ-

¹ Βλ. Ἡρόδοτ. III, 84. Διόδ. XVI, 47, 3.

² Χάρης ἀπόσπ. 16. Βλ. Kanatsulis, ἔ.ἀ. 61, ὑπόσημ. 6.

³ Ὁ ἴδιος χρῆσιν τοῦ χαρεμίου δὲν ἔκαμνε ἢ τοῦλάχιστον, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Διόδωρος XVII, 77, 5 κέ., *σπανίως*.

⁴ Διόδ. XVII, 77,6. Curt. VI, 6, 6. Iust. XII, 3, 10. Πρβ. καὶ Ἄρρ. Ἀνάβ. VII, 24, 2.

⁵ Ἄρρ. Ἀνάβ. IV, 7, 4. Curt. VII, 11, 23. Epit. Mett. 17.

⁶ Πλούτ. Ἀλέξ. 45.

⁷ Ἐπιπ. ἀπόσπ. 3. Πλούτ. Ἀλέξ. 26. Εὐμέν. 6. 8. Ἐραστ. 16, p. 760b. Πολύαιν. V, 44, 5.

⁸ Διόδ. XVII, 77, 5. Iust. XII,3, 8. Ἄρρ. Ἀνάβ. VII, 22, 1. Curt. VI, 6, 4. Ἐπιπ. ἔ.ἀ. Epit. Mett. 2. Περὶ τῆς βασιλικῆς ἐν γένει ἐσθῆτος τοῦ Ἀλεξάνδρου βλέπε B e r n e, ἔ.ἀ. I, 16/7. E. N e u f f e r, Das Kostüm Alexanders des Gr., Giessen 1929. W i l c k e n, Alexander 233/4.

⁹ Φύλαρχ. παρ' Ἀθην. XII, 537d. 539d. Αἰλιαν. π. ἰστ. IX. Πολύαιν. IV, 3, 24. Βλ. B i r t, Alexander der Gr. 162. E. N e u f f e r, ἔ.ἀ. 35 κέ. K a e r s t, ἔ.ἀ. I³, 418 κέ.

¹⁰ Πλούτ. Ἀλέξ. 20.

¹¹ Κατὰ τὸν S c h a c h e r m e y r, ἔ.ἀ. 303, εἰς τοὺς Ἀνατολίτας τὴν προσκύνησιν ἐπέβαλλε πρὸ παντὸς ἢ ἀπαιτήσις τῆς καλῆς συμπεριφορᾶς.

¹² Ἄρρ. Ἀνάβ. IV, 10-12. Πλούτ. Ἀλέξ. 53-54. Curt VIII, 5, 21. Iust. XII, 7, 3.

ποτε δὲ ἐπανῆλθεν μετὰ ταῦτα¹. Τοὺς ἄλλους ὅμως τύπους τῆς περσικῆς μοναρχίας διετήρησε μέχρι τοῦ θανάτου του.

Διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς προσκυνήσεως καὶ τῆς ἐθιμοτυπίας τῆς περσικῆς αὐλῆς καὶ ἄλλων ἀσιατικῶν συνηθειῶν ὁ Ἀλέξανδρος, ὅπως εἶδομεν, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἐξύψωσιν τοῦ γοήτρου τοῦ βασιλέως πρὸς ἐδραΐωσιν τῆς κυριαρχίας του ἐπὶ τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἄλλ' ὅ,τι ἴσχυε διὰ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἰσαχθῆ καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Οὕτε εἰς τὴν Ἑλλάδα οὔτε εἰς τὴν Μακεδονίαν ἠδύνατο ὁ Ἀλέξανδρος νὰ ἐμφανισθῆ ὡς βασιλεὺς τῆς Ἀσίας καὶ μάλιστα με ἀνατολικὰς συνηθείας καὶ ἀντιλήψεις. Εἰδικώτερον τὴν Ἑλλάδα οὔτε καὶ ὡς βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας ἠδύνατο νὰ κυβερνᾷ. Ἡ δὲ ιδιότης του ὡς ἡγεμόνος τοῦ Κορινθιακοῦ συνδέσμου δὲν ἐξησφάλιζε τὴν κυριαρχίαν του ἐπὶ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, ὄχι μόνον διότι εἰς τὸν σύνδεσμον δὲν περιλαμβάνοντο ὅλαι αἱ ἐλληνικαὶ πόλεις, ἀλλὰ πρὸ παντὸς διότι ἡ ἀποστολή του ὡς στρατηγοῦ - αὐτοκράτορος τῶν Ἑλλήνων εἶχε τὴν ἔννοιαν τῆς προσωρινότητος, μέχρι δηλ. τῆς ἀποπερατώσεως τοῦ κατὰ τῶν Περσῶν πολέμου. Ὁ ἴδιος μάλιστα μετὰ τὴν κατάληψιν (330 π.Χ.) τῆς τελευταίας περσικῆς πρωτεύουσας, τῶν Ἐκβατάνων, διὰ τῆς ἀπολύσεως τῶν ἐλληνικῶν συμμαχικῶν τμημάτων τοῦ στρατοῦ του ἐθεώρησε λήξασαν τὴν ἀποστολήν του. Ἐκτοτε² μικρὰν σημασίαν ἔδιδεν εἰς τὸ συνέδριον καὶ ἐν τέλει τὸ ἠγνόησεν, ὅταν τὸ 324 π.Χ. ἔδωσε τὴν ἐντολήν τοῦ ἐπαναπατισμοῦ τῶν ἐξορίστων εἰς τὰς ἐλληνικὰς πόλεις. Οὕτως ὁ Ἀλέξανδρος ἀπὸ ἡγεμῶν τοῦ Πανελληνίου συνεδρίου

¹ Ἡ προσκύνῃσις ἦτο παμπάλαια ἀνατολικὴ συνήθεια, ἡ ὁποία εἰς τοὺς Πέρσας εἰσῆχθη ὑπὸ τοῦ Κύρου τοῦ πρεσβυτέρου (Ἡρόδοτ. III, 86. VII, 136. VIII, 118. Ξενοφ. Κύρ. παιδ. VIII, 3, 14), ἀπὸ τῶν νεωτέρων δὲ Περσῶν παραληφθεῖσα ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ εἰς τοὺς Ρωμαίους.

² Οὔτε οἱ ἐλληνιστικοὶ μονάρχαι εἰσῆγαγον κατόπιν τὴν προσκύνῃσιν, ἀλλ' οὔτε καὶ οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες μέχρι τοῦ Διοκλητιανοῦ. Περί τῆς προσκυνήσεως ἐν γένει, ἡ ὁποία πολλάκις ἀψηχόλησε τοὺς νεωτέρους ἐρευνητάς, βλέπε: E d. M e y e r, Alexander der Grosse u. die absolute Monarchie 314 κέ. καὶ Geschichte des Altertums IV³, 1, 36. B i r t, Alexander 440 κέ. (βλ. καὶ 187 κέ.). B e r v e, Das Alexanderreich II, 191 κέ., ἀρ. 408. K a e r s t, ἔ.ἀ. I³, 444 κέ. W i l c k e n, Alexander der Gr. 157 κέ. E. T a y l o r, The «proscynesis» and the Hellenistic Ruler Cult ἐν J.H.St. 47 (1927) 53 κέ. R. A n d r e o t t i, Il problema politico di Alessandro Magno 1933. 142, παρτ. 2. G. G. R i c h a r d s, Cl. Rev. 48 (1934) 168 κέ. B r. M e i s s n e r, Der Kuss im alten Orient ἐν S-B Berl. Akad. 1934, ἀρ. XXVIII, 922 κέ. A. A l f ö l d i, Rh. Mus. 49 (1934) 40 κέ. E. A l t h e i m, Alexandre et l'Asie 112 κέ. S c h a c h e r m e y e r, Alexander 318 κέ. Ἄπ. Δασκαλάκη, Ἡ θεοποίησις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τὰ σχέδια ἐλληνοασιατικῆς αὐτοκρατορίας 86 κέ. A. P. B u r n, Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ἡ ἐλληνιστικὴ αὐτοκρατορία (ἐλλην. μετάφρασις) 1963, 178 κέ.

² Βλ. U. W i l c k e n, Alexander der Grosse u. der Korinthische Bund ἐν S-B Preuss. Akad. 1922, 113 κέ. 117.

μετεβάλλετο εἰς κυρίαρχον τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Τοῦτο φυσικὸν ἦτο νὰ προκαλέσῃ σφοδρὰς ἀντιδράσεις ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων, τὰς ὁποίας ὁμοῦς ὁ Ἀλέξανδρος, ἔχων κατὰ νοῦν νέα μεγαλεπήβολα σχέδια, ἤθελεν ὀπωσδῆποτε νὰ ἀποφύγῃ. Ἐσκέφθη λοιπὸν νὰ ἐφαρμόσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα κάτι ἀνάλογον μὲ αὐτό, ποῦ ἔπραξεν εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἐκεῖ ἐνίσχυσε τὸν θεσμόν τῆς ἀσιατικῆς βασιλείας του διὰ τῆς εἰσαγωγῆς ἀνατολικῶν συνηθειῶν καὶ ἀντιλήψεων, ἐδῶ θὰ ἐξύψωνε τὴν προσωπικότητά του διὰ τῆς θεοποιήσεως. Ἔτσι οἱ Ἕλληνες ὅ,τι θὰ ἠρνοῦντο εἰς τὸν βασιλέα Ἀλέξανδρον, δὲν θὰ ἐτόλμων νὰ μὴ τὸ πράξουν διὰ τὸν θεὸν Ἀλέξανδρον. Ἡ θεοποίησις δὲ θνητῶν καὶ ἡ ἀπονομὴ θείων τιμῶν εἰς ἀνθρώπους, ποῦ εὐηργέτησαν τοὺς συγχρόνους των ἢ ἔπραξαν ἔργα ὑπεράνθρωπα, ἢ εἰς οἰκιστὰς πόλεων, δὲν ἦτο ἀσύνηθές τι εἰς τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν¹.

Ὁ μυθικὸς ἦρωσ Ἡρακλῆς ἔλαβε θέσιν μεταξὺ τῶν Ὀλυμπίων θεῶν μετὰ τὸν θάνατόν του διὰ τὴν ἀρετὴν², κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς δὲ χρόνους ὁ Λύσανδρος ἐτιμήθη ζῶν ὑπὸ τῶν εὐεργετηθέντων ὑπ' αὐτοῦ ἀριστοκρατικῶν τῆς Σάμου καὶ τῶν ἰωνικῶν πόλεων ὡς θεὸς διὰ βωμῶν καὶ παιάνων³, ὁ Κλέαρχος, ὁ τύραννος τῆς ποντιακῆς Ἡρακλείας (363-352 π.Χ.), ἐτιμήθη ὁμοίως ὑπὸ τῶν ὑπηκόων του ὡς υἱὸς τοῦ Διός⁴, τέλος ὁ πατὴρ τοῦ Ἀλεξάνδρου Φίλιππος κατ' ἐπίδρασιν ἑλληνικὴν κατὰ τὰς ἐορτὰς τῶν γάμων τῆς θυγατρὸς του ἐτοποθέτησε τὸν ἀνδριάντα του μεταξὺ τῶν ἀγαλμάτων τῶν δώδεκα θεῶν, ἀναδεικνύων οὕτως ἑαυτὸν *σύνθρονον* τῶν Ὀλυμπίων θεῶν⁵, εἰς δὲ τὴν

¹ Ἱστορικοὶ τινες οὐχὶ ὀρθῶς πιστεύουν ὅτι ἡ θεοποίησις τοῦ Ἀλεξάνδρου ὡς καὶ ἡ ἑλληνιστικὴ λατρεία τῶν βασιλέων ἐπηρεάσθη ἀπὸ ἀσιατικὰς καὶ ἐν γένει ἀνατολικὰς ἀντιλήψεις. Βλ. G r u p e, Griechische Mythologie u. Religionsgeschichte 1499 κέ. L i e t z m a n n, Der Weltheiland 1909, 11.

² Ἰσοκρ. V, 132: *ὄν (Ἡρακλέα) ὁ γεννήσας διὰ τὴν ἀρετὴν εἰς θεοὺς ἀνήγαγε.*

³ Δοῦρις παρὰ Πλουτ. Λύσανδρ. 18. Βλ. E. K o r n e m a n n, Zur Geschichte der antiken Herrscherkulte ἐν Klio 1 (1901) 54. E d. M e y e r, ἔ.ἀ. 305. A. D. N o c k, Harv. Stud. in Cl. Philol. 41 (1930) 60. U. W i c k e n, Alexander 197. J. Smit, Leven van Lysander εἰς Σχόλια Πλουτάρχου 1939, 176 κέ. M. P. N i l s s o n, Geschichte des griech. Religion. II (1950) 132 κέ. Ἐν τούτοις τινὲς τῶν ἐρευνητῶν διὰ πολλοὺς λόγους ἀμφιβάλλουν, ἂν ὁ Λύσανδρος δύναται νὰ θεωρηθῆ πρόδρομος τῆς ἑλληνιστικῆς λατρείας τῶν βασιλέων, ἢ οὐδεμίαν σημασίαν δίδουν εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Δοῦριδος, ἱστορικοῦ μετριωτάτης ἀξίας (Βλ. F r. T a e g e r, Hermes 72 (1937) 358, πρτ. 4. W. W. T a r n, ἔ.ἀ. II, 360, ὑποσημ. 3 καὶ Ἀ π. Δ α σ κ α λ ά κ η, ἔ.ἀ. 150). Ἀσχέτως πρὸς τὴν ἀποψιν ταύτην, ἡ ὁποία νομίζομεν ὅτι δὲν εἶναι ὀρθή, ἡμᾶς δὲν ἐνδιαφέρει, ἂν τὸ παράδειγμα τοῦ Λυσάνδρου ἐπέδρασε ἀμέσως ἢ ἐμμέσως εἰς τὴν θεοποίησιν τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλέων, ἀλλ' ἂν τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῆ ἐκδήλωσις τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως περὶ θεοποίησεως ἀνθρώπων.

⁴ Σούδα λεξικὸν ἐν λ. Κλέαρχος. Iust. XVI, 5, 8-12.

⁵ Διοδ. XVI, 92, 5. Περὶ τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ Φίλιππος διὰ τὴν λατρείαν τῶν βασιλέων τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, βλέπε A. M o m i g l i a n o, Filippo il Macedone, Saggio nela storia greca del IV secolo av. Cr., Firenze 1934, 177 κέ.

Ἔφεσον ἐστήθη ὁμοίως εἰκῶν τοῦ ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, ἔνθα προσεφέροντο εἰς αὐτὸν θεῖαι τιμαί. Αὐτὸς ὁ Ἰσοκράτης, προτρέπων τὸν Φίλιππον εἰς τὸν κατὰ τῶν Περσῶν πόλεμον, ἔλεγεν ὅτι, ἂν ἀναγκάσῃ τοὺς βαρβάρους νὰ εἰλωτεύουν εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ τὸν μέγαν βασιλέα νὰ ἐκτελεῖ ὅ,τι αὐτὸς προστάττει, τότε δὲν μένει τίποτε ἄλλο εἰς αὐτὸν παρὰ νὰ γίνῃ θεός¹. Ἄν λοιπὸν αὐτοὶ καὶ ἄλλοι ἔτυχον θεῶν τιμῶν ἀπὸ τοὺς συγχρόνους των, διατὶ εἰς τὸν Ἀλέξανδρον, ὅστις καὶ κτίστης πολυαριθμῶν πόλεων ἔγινε καὶ ἔργα ὑπεράνθρωπα ἔπραξε, νὰ μὴ ἀπονεμηθοῦν ἰσόθεοι τιμαὶ καὶ νὰ μὴ ἀναγνωρισθῇ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ὡς θεός.

Τάσεις περὶ ἀποθεώσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, τ.ἔ. περὶ τῆς θείας ἀποστολῆς του, ἐξεδηλώθησαν ἤδη ἐν ἀρχῇ ἀκόμη τῆς ἀσιατικῆς του ἐκστρατείας, ὅταν κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμμωνος εἰς τὴν ὄασιν Σίβα (ἔαρ τοῦ 331 π.Χ.) ὁ προφήτης τοῦ θεοῦ (ὁ μέγας ἀρχιερεὺς) τὸν ἐχαιρέτησε ὡς υἱὸν τοῦ Ἀμμωνος - Διὸς² καὶ τὸ μαντεῖον τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὰ Δίδυμα τῆς Μιλήτου διεκήρυξε τὴν ἐκ τοῦ Διὸς καταγωγὴν του³. Τὸν θρῦλον αὐτὸν ὁ Ἀλέξανδρος, ἂν καὶ ὁ ἴδιος δὲν ἔτρεφεν αὐταπάτας περὶ τῆς θείας προελεύσεώς του⁴, ἐν τούτοις διὰ πολιτικούς λόγους εὐχαρίστως ἔβλεπε νὰ διαδίδεται. Τοῦτο ἦτο τὸ πρῶτον στάδιον τῆς πολιτικῆς τῆς ἀποθεώσεώς του. Ὅσον ὅμως ἡ συνείδησις τῆς ὑπερανθρώπου καὶ θείας δυνάμεώς του ἐμεγάλωνε καὶ τὰ κοσμοκρατορικά του σχέδια ὀλονὲν ὠρίμαζον, δὲν τὸν ἱκανοποιεῖ πλέον ἡ θεία καταγωγὴ του, ἠθέληεν ὁ ἴδιος νὰ εἶναι θεός, τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον, ἐπιστρέφων ἐκ τῆς νικηφόρου Ἰνδικῆς ἐκστρατείας, προσήγγιζε πρὸς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, τὸν ὅποιον μόνον διὰ τῆς ὑποταγῆς του εἰς τὴν θεῖαν δυνάμιν του ἠλπίζεν ὅτι θὰ συνεκράτει εἰς πειθαρχίαν καὶ θὰ ἠμπέδωνε τὴν νομιμοφροσύνην του. Οὕτω τὸ 324 π.Χ. ὁ Ἀλέξανδρος ἐξεδήλωσε τὴν ἐπιθυμίαν του⁵, ἴσως μέσῳ τοῦ συνεδρίου τῆς

¹ Ἰσοκρ. Ἐπιστ. Γ'. 5. Περὶ τῆς γνησιότητος τῆς ἐπιστολῆς βλέπε P. W e n d - l a n d, Nachr. Gött. Gesel. 1910, 177 κέ. καὶ F. R. W ü s t, Philipp II. von Makedonien u. Griechenland, München 1938, 171, 2.

² Διόδ. XVII, 51, 2-4. Πλούτ. Ἀλέξ. 28. 33. Curt. IV, 7, 25-28. Iust. XI, 11. Βλ. W i l c k e n, Alexander 118/9. F. O e r t e l, Zur Ammonsohnschaft Alexanders ἐν Rh.Mus.N.F. 89 (1940) 66-74. W. W. T a r n, Alexander II, 347-359.

³ Καλλιस्थ. (ἀποσπ. 36. 37, Scr. rer. Alex. 26 κέ.) παρὰ Στράβ. XVII, 43.

⁴ Πλούτ. Ἀλέξ. 28, 2. Βλ. Κ. Π α π α ρ ρ η γ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἱστορία (1925) II, 92/3 E d. M e y e r, ἔ.ἀ. 304. Ἀ π. Δ α σ κ α λ ἄ κ η, ἔ.ἀ. 156/7.

⁵ Τὸ πρόβλημα, ἂν ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξανδρος ἀπῆτησε τὴν ἀπόδοσιν θεῶν τιμῶν ἢ οἱ Ἕλληνες τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδος τὸ ἐζήτησαν, ἀκόμη εἶναι ἀμφισβητούμενον. Οἱ παλαιότεροι ἱστορικοὶ (D. H o g a r t h, The Deification of Alexander the Great ἐν Hist. Rev. 3 (1887) 317 κέ. B. N i e s e, Hist. Zeitschr. 79 (1897) 13 κέ. K o r n e m a n n, ἔ.ἀ. 57 κέ.) διετύπωσαν ἑναντίον τῆς ὑπὸ τοῦ D r o y s e n, Alexander der Gr. 463

Κορίνθου πρὸς ὄλας τὰς ἑλληνικὰς πόλεις¹, νὰ περιληφθῆ μεταξὺ τῶν θεῶν τῶν καὶ νὰ ἀποδοθοῦν θεῖαι τιμαὶ εἰς αὐτόν. Αἱ πλείστοι τῶν πόλεων μὲ ἀσθενεῖς ἀντιδράσεις τῶν ἀντιμακεδονικῶν στοιχείων ἔσπευσαν ἀμέσως νὰ συμμορφωθοῦν πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ αὐτῆν² καὶ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἀντιπρόσωποι αὐτῶν καταφθάσαντες εἰς τὴν Βαβυλῶνα ἐνεφανίσθησαν πρὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐστεφανωμένοι καὶ ἐστεφάνωσαν αὐτόν μὲ χρυσοῦς στεφάνους ὡς θεωροὶ ὡσὰν νὰ ἐπρόκειτο περὶ θεοῦ³. Ἡ θεοποίησις τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀφεώρα, ὡς ἐλέχθη, εἰς τοὺς Ἕλληνας μόνον, ὄχι δὲ καὶ εἰς

(Ἐκδ. Kröners Taschenbuch, Bd. 87), ἐκπροσωπούμενης ἀπόψεως τὴν γνώμην ὅτι ἡ ἀπόδοσις θεῶν τιμῶν προεκλήθη ἐξ ἐλευθέρας πρωτοβουλίας τῶν Ἑλλήνων καὶ ὄχι κατ' ἀπαίτησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἐν τούτοις οἱ πλείστοι τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν πιστεύουν ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἐκ τῶν Ἰνδιῶν ἀπήτησε τοῦτο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας. Οὕτως ὁ Kaerst ἀποφαίνεται ὅτι αἱ ἀποφάσεις τῶν ἑλληνικῶν πόλεων νὰ τιμῆσιν τὸν Ἀλέξανδρον ὡς θεὸν ἐβασίζοντο ἐπὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ ἰδίου βασιλείως (Forschungen 26. Studien zur Entwicklung u. theoretischen Begründung der Monarchie im Altertum, München Leipzig 1898, 38 καὶ Geschichte des Hellenismus I³, 484 καὶ ὑποσημ. 1). Ὁ Ed. Meyer (ἔ.ἀ. 330, ὑποσημ. 2) λέγει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἐκ τῶν Ἰνδιῶν τὸ 324 π.Χ. προέβη εἰς τὴν τελευταίαν ἐνέργειαν: ἀπήτησεν ἀπὸ τὰς ἑλληνικὰς πόλεις νὰ τὸν περιλάβουν μεταξὺ τῶν θεῶν τῶν κοινοτήτων τῶν. Ὁμοίως καὶ ὁ Berve (Alexanderreich I, 98) δὲν ἀμφιβάλλει ποσῶς ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος τὸ 324 διὰ τοῦ Νικάνορος ἀπηύθυνεν ἐπισήμους τὴν ἀπαίτησιν νὰ τοῦ ἀποδώσιν θεῖας τιμάς. Πραγματείας περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ σημειοῦμεν προσέτι τὰς κάτωθι: Beurlier, ἔ.ἀ. 70 κέ. Jaeger, Preuss. Jahrb. 70, 100. Radet, Revue des Universités de Midi 1895, 129 κέ. Kornemann, Klio 1(1901) 56 κέ. Maspero, Bibliothèque d'Égyptologie 38, 268 κέ. R. v. Pöhlmann, Griech. Geschichte u. Quellenkunde, München 1914, 305 κέ. Wilamowitz, Alexander der Gr., Kriegsvortrag, Marburger Akademie Reden. Nr. 34, Marburg 1916. 20 καὶ Männer die Geschichte machen. Kaerst, Alexander der Gr. ἐν Die Meister in der Politik, Stuttgart 1923, 60 κέ. Herzog-Hauser, RE Suppl. IV, 808-810. G. Colin, Demosthènes et l'affaire d'Harpale ἐν REG 38 (1925) 306 κέ. P. Schnabel, Klio 19 (1925) 113 κέ. Berve, Klio 21 (1927) 179 κέ. καὶ Griech. Geschichte II, 201. W. Volgraf, Le péan delphique à Dionysos ἐν BCH 51 (1927) 423 κέ. Wilcken, Alexander der Grosse 196 κέ. 254 κέ. καὶ Zur Entstehung des hellenistischen Königskultes ἐν S-B Preuss. Akad. 28 (1938) 303 κέ. Weigall, Alexandre 415 κέ. G. De Sanctis, Riv. di Fil. N. S. 18 (1940) 1 κέ. Schachermeyr, Alexander der Gr. 433-438. 481-486. W. W. Tarn, Alexander the Great II, 347-373. A. R. Burn, ἔ.ἀ. 223.

¹ Kaerst, Geschichte des Hellenismus I³, 484. Wilcken, Alexander der Gr. und der Korinthische Bund 117 καὶ Alexander der Grosse 200.

² Ὑπερείδ. Κατὰ Δημοσθ. 31. Δείναρχ. Κατὰ Δημοσθ. 94. Πλούτ. Λακων. ἀποφθ. 219ε. Βίοι Ἰρητ. (Λυκοῦργος 22) 842d. Πολιτ. παραγγ. 8, 6, p. 804b. Αἴλιαν. π. ἴστ. II, 19. Valer. Maxim. VII, 2 ext. 13. Διογένης. Λαέρτ. VI, 63. Πρβ. καὶ Ἀθῆν. VI, 251a. Αἴλιαν. π. ἴστ. V, 12. Πολύβ. XII, 12b, 3.

³ Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 23, 2: καὶ πρεσβεῖαι δὲ ἐν τούτῳ ἐκ τῆς Ἑλλάδος ἦκον, καὶ τούτων πρέσβεις αὐτοὶ τε ἐστεφανομένοι Ἀλεξάνδρῳ προσῆλθον καὶ ἐστεφάνουν αὐτὸν στεφάνοις χρυσοῖς, ὡς θεωροὶ δῆθεν ἐς τιμὴν θεοῦ ἀφιγμένοι.

τοὺς Μακεδόνας. Οὗτοι, μὴ ἐξοικειωμένοι πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἀντίληψιν περὶ ἀποθεώσεως θνητῶν, δὲν θὰ ἐδέχοντο ἀδιαμαρτυρητῶς ταύτην. Πράγματι δὲ οἱ Μακεδόνες ἐν Μακεδονίᾳ ὄχι μόνον τὸν Ἀλέξανδρον δὲν ἐτίμησαν ὡς θεόν¹, ἀλλ' οὔτε καὶ μετὰ ταῦτα κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους τοὺς ἄλλους βασιλεῖς των². Ἐπειτα θεοποίησις ἢ ἐξύψωσις τοῦ γοήτρου τοῦ βασιλέως ὡς μέτρον πολιτικὸν οὐδὲν νόημα εἶχε, καθ' ὅσον οἱ Μακεδόνες ἦσαν ἀνεκαθεν *φιλοβασιλῆοι*, τώρα δὲ καὶ φιλαλέξανδροι.

Ἄν ὁ Ἀλέξανδρος τὴν λατρείαν αὐτὴν τοῦ προσώπου του εἶχε κατὰ νοῦν νὰ καταστήσῃ κρατικὴν, δηλ. τὴν θεοποίησίν του νὰ ἐπεκτείνῃ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας του, λόγῳ τοῦ προώρου θανάτου του δὲν ἤμποροῦμεν νὰ εἰπώμεν τι μὲ βεβαιότητα.

Ποία ἦτο ἡ στάσις τοῦ Ἀριστοτέλους ἔναντι τῆς πολιτικῆς αὐτῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου, οὐδεμίαν ρητὴν μαρτυρίαν ἔχομεν. Ἄν ὅμως λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι οὗτος εἰς τὰ Πολιτικά του III, 1284a, 3 κέ. τὴν ἰσχυρὰν καὶ μεγάλην προσωπικότητα, ἢ ὁποία ἐν τῇ πολιτείᾳ ὑπερέχει ὄλων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, θεωρεῖ ὡς θεὸν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων³, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι αὐτός, ὅπως καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν Ἑλλήνων, δὲν θὰ ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὴν ἀποθέωσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου⁴. Θὰ ἀπεδοκίμαζεν ὅμως αὐτὴν, ἂν ὁ Ἀλέξανδρος ἤθελε τὴν χρησιμοποίησιν ὡς μέσον, ἵνα μεταβάλλῃ ὅλους τοὺς ὑπηκόους του εἰς δούλους, ἐξομοίωνων οὕτω τοὺς Ἑλληνας μὲ τοὺς βαρβάρους.

Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ ὁποῖον ὁ Ἀλέξανδρος ἠλπίζεν ὅτι θὰ ἔφερε τὴν εἰρήνευσιν τὴν ὀριστικὴν εἰς τὴν ἐπικράτειάν του καὶ μονίμως θὰ ἠσφάλιζε τὴν κυριαρχίαν του εἰς τὰς καταληφθεῖσας περιοχάς, ἦτο ἡ πολιτικὴ τῆς συμφιλίωσεως καὶ ἀναμίξεως τῶν λαῶν, τ.ἔ. τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἱρاني-

¹ Εἰς ἄρθρον τοῦ Σούδα (ἐν λ. Ἀντίπατρος), προερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῆς ἀποσπασματικῆς διασωθείσης ἱστορίας τῶν διαδόχων τοῦ Ἀρριανοῦ (βλ. K ö h l e r, S-B Berl. Akad. phil. hist. Klass. 1890, 555 κέ. καὶ K a e r s t, RE I, 2504), μνημονεύεται ὅτι ὁ ἀντιβασιλεὺς τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐν Μακεδονίᾳ Ἀντίπατρος μόνος ἐκ τῶν διαδόχων δὲν ἤθελε νὰ καλέσῃ τὸν Ἀλέξανδρον θεόν, θεωρῶν τοῦτο ἄσεβές. Βλ. D. K a n a t s u l i s, Antipatros, ein Beitrag zur Geschichte Makedoniens in der Zeit Philipps, Alexanders u. der Diadochen, München 1940, 72.

² Βλ. U. W i l c k e n, ἔ.ἀ. 256/7. Ἡ Ἀλεξανδρολατρεία εἰς τὴν Μακεδονίαν εἰσῆχθη μόνον κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους μετὰ τῆς αὐτοκρατορολατρίας, ἢ ὁποία ἠσκειτο ὑπὸ τοῦ κοινῶν τῶν Μακεδόνων. Βλ. Δ. Κ α ν α τ σ ο ὕ λ η, Τὸ κοινὸν τῶν Μακεδόνων, Μακεδονικά 3 (1956) 43 κέ..

³ «Ὅσπερ θεὸν ἐν ἀνθρώποις εἰκὸς εἶναι τὸν τοιοῦτον».

⁴ Ὅτι ἡ ἀπαίτησις τοῦ Ἀλεξάνδρου περὶ ἀπονομῆς θείων τιμῶν δὲν ἐξένιζε τὸν Ἀριστοτέλη φαίνεται ἐκ τούτου, ὅτι τὸν ἀξιωματικὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου Νικάνορα τὸν Σταγειρίτην, τὸν φέροντα τὴν διαταγὴν τοῦ βασιλέως πρὸς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις (Διόδ. XV III 8, 4) περὶ ἐπαναπατισμοῦ τῶν ἐξορίστων, μὲ τὴν ὁποίαν συσχετίζεται καὶ ἡ ἀπαίτησις περὶ ἀπονομῆς θείων τιμῶν (βλ. B e r n e, ἔ.ἀ. I, 97), ἐξέλεξεν ὡς γαμβρὸν τῆς θυγατρὸς του.

κῆς καταγωγῆς Ἀσιατῶν. Τὴν πλήρη ὀλοκλήρωσιν ἢ πολιτικὴ του¹ αὕτη εὔρεν εἰς τοὺς ὀμαδικοὺς γάμους τῶν Σούσων, ὅποτε 80 ἑταῖροι καὶ 10.000 περίπου Μακεδόνες ἀξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται ἐνυμφεύθησαν Περσίδας ἢ ἱρανικῆς καταγωγῆς γυναῖκας². Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ὁ Ἀλέξανδρος ἠλπίζεν ὅτι θὰ ἐγεφύρωνε τὸ ὅλον ἐν μεγεθυνόμενον χάσμα μεταξὺ τῶν δυσφορούντων Μακεδόνων, διὰ τὴν στρατιωτικὴν ἐξομοίωσιν τῶν Περσῶν μὲ αὐτούς, καὶ τῶν Περσῶν καὶ θὰ ἀποκαθίστα τὴν ὁμόνοιαν καὶ συνδιαλλαγὴν τῶν δύο λαῶν πρὸς ἀντιμετώπισιν πάσης τυχόν ἐχθρικῆς ἀντιδράσεως τῶν ἄλλων λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐπίσης προσεδόκα ὅτι οἱ γόνοι ἐκ τῶν γάμων αὐτῶν θὰ ἐχρησίμευον εἰς τὸ μέλλον ὡς ἰθύνουσα τάξις εἰς τὸ νέον κράτος, ἢ ὅποια θὰ ἐνεφορεῖτο ἀπὸ τὰς ἰδικὰς του κοινωνικὰς καὶ πολιτικὰς ιδέας. Ἄλλα σχέδια αὐτοῦ, ὅπως ἦτο ἢ μετατόπισις Εὐρωπαίων εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τὰνάπαλιν καὶ ἢ ἀνάμιξις αὐτῶν, εὐρέθησαν ἀνεκτέλεστα μετὰ τὸν θάνατόν του εἰς τὰ καταλειφθέντα ἔγγραφα³.

Ἡ πολιτικὴ ὁμως αὐτῆ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἔναντι τῶν ἠττημένων φυσικῶν ἦτο νὰ προκαλέσῃ μεγάλον ἀναβρασμὸν εἰς τοὺς ὑπερηφάνους καὶ συντηρητικοὺς Μακεδόνας, τὴν ἀποδοκιμασίαν δὲ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ πιστεύοντος εἰς τὴν ἀνωτερότητα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὄνειρευομένου μίαν ἡγεμονίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ κόσμου. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πολιτικὴν τοῦ μαθητοῦ του, τὴν ὁποίαν οὗτος βέβαια δὲν ἐτόλμα ἀπροκαλύπτως νὰ ἐκδηλώσῃ, εἰς τὰ συγγράμματά του ὁμως, ἰδίως εἰς «τὸν Ἀλέξανδρον ἢ ὑπὲρ ἀποίκων»⁴ καὶ «περὶ βασιλείας»⁵, τὰ ὅποια ἀπηύθυνε κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐκστρατείας εἰς τὸν βασιλέα, ἀσφαλῶς θὰ ἄφηγε νὰ διαφαίνεται, προε-

¹ Ἡ ἰδέα τῆς ἀναμίξεως τῶν λαῶν φαίνεται ὅτι ἦτο παλαιότερα καὶ ὀρίμαζεν εἰς τὸν νοῦν τοῦ Ἀλεξάνδρου βαθμιαίως εὔρε δὲ τὴν πρώτην ἐκδήλωσιν τῆς τὴν ἄνοιξιν τοῦ 327 π.Χ. διὰ τοῦ γάμου του μὲ τὴν Βακτριανὴν Ρωξάνην. Ἀργότερον ὁ Ἀλέξανδρος ἔλαβε καὶ ἄλλας ἀσιάτιδας συζύγους, εἰσάγων οὕτως εἰς τὴν αὐλήν του τὴν ἀνατολικὴν συνήθειαν τῆς πολυγαμίας, τὴν πρεσβυτέραν κόρην τοῦ Δαρείου Στάτειραν (Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 4, 4 (ἐσφαλμένως Βαρσίνη). Διόδ. XVII, 107, 6. Πλούτ. Ἀλέξ. 70. Περὶ τῆς Ἀλέξ. τύχ. II, 6. p. 338d. Iust. XII, 10, 9. Μέμν. IV, 4. Iul. Valer. II, 37. 38. 39) καὶ τὴν νεωτέραν τοῦ προκατόχου τοῦ Δαρείου Ἀρταξέρξου Ὠχου Παρύσατιν (Ἀρρ., ἔ.ἀ. Φωτ. 68b, 8.).

² Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 4-8. Διόδ. XVII, 107, 6. Πλούτ. Ἀλέξ. 80. Iust. XII, 10, 9 κέ. Πρβ. καὶ Χάρην παρὰ Ἀθην. XII, 538b κέ.

³ Περὶ τῆς ὑπάρξεως τοιούτων σχεδίων γνωρίζομεν μόνον ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμον εἰς τὸν Διόδωρον XVII, 4. Εἰς τὸν Πτολεμαῖον καὶ τὸν Ἀριστόβουλον παρὰ τῷ Ἀρριανῷ, Ἀνάβ. VII, 1, οὐδὲν ἀπολύτως ἀναφέρεται. Τοῦτο ὁμως δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν, ὥστε νὰ θεωρήσωμεν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἱερωνύμου ὡς μὴ ἀξιόπιστον.

⁴ Διογένης Λαέρτιος V, 22. Βλ. K o e p p, Alexander u. Aristoteles 95.

⁵ Διογένης Λαέρτιος, ἔ.ἀ. Cicer. Att. VII, 49, 2.

κάλεσε τὴν ψυχρότητα αὐτοῦ, ἡ ὁποία μέχρι τῆς καταστροφῆς τοῦ Καλλιस्थένους δὲν εἶχε ἐκδηλωθῆ. Μετὰ τὸ ἐπεισόδιον ὅμως τοῦ Καλλιस्थένους ὁ Ἀλέξανδρος, τὸν ὁποῖον αἱ ἀλλεπάλληλοι συνωμοσίαι εἶχον καταστήσει ἤδη καχύποπτον καὶ διὰ τὸν ὁποῖον πᾶσα ἀντίδρασις κατὰ τῆς ἀνατολικῆς του πολιτικῆς ἦτο ἀντίδρασις κατ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, ἤρχισε νὰ ὑποπτεύεται¹ καὶ αὐτὸν τὸν Ἀριστοτέλη, μὲ τὸν ὁποῖον εἰς στενὴν ἐπιστημονικὴν ἐπαφὴν εὐρίσκετο ὁ Καλλιस्थένης, καὶ ἐσκέφθη πρὸς στιγμὴν νὰ παραπέμψῃ καὶ τοὺς δύο εἰς τὸ συνέδριον τῆς Κορίνθου, ἵνα δικασθοῦν². Βεβαίως ἡ ἀπόφασις αὐτή, ἡ ὁποία ἐλήφθη εἰς μίαν στιγμὴν παραφόρου ἐξάψεως, οὐδέποτε ἐξετελέσθη, ἐν τούτοις ὅμως ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ἔπαυσε εἰς τὸ ἐξῆς νὰ θεωρῇ καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ὅτι ἀνῆκεν εἰς τοὺς ἀντιδραστικοὺς κατὰ τοῦ πολιτικοῦ του προγράμματος κύκλους, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον οὗτος εὐρίσκετο εἰς στενάς σχέσεις μὲ τὸν ἐν Εὐρώπῃ ἀντιβασιλέα τοῦ Ἀντίπατρον³, τὸν κυριώτερον ἀντιπρόσωπον τῆς φιλιππικῆς παραδόσεως καὶ ἀντιτιθέμενον σφοδρῶς κατὰ τῆς ἀνατολικῆς του πολιτικῆς⁴. Εἰς τὴν ὑπαρξιν δὲ τῶν σχέσεων αὐτῶν ἐστηρίχθη καὶ ἡ εὐρέως διαδοθεῖσα κατόπιν φήμη περὶ δηλητηριάσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου ὑπὸ τοῦ Ἀντιπάτρου ἐν συνεννοήσει μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, μία φήμη, ἡ ὁποία διὰ πολιτικοὺς λόγους ἐχαλκεύθη εἰς τὸ περιβάλλον τῆς Ὀλυμπιάδος καὶ διεδόθη ὑπὸ τῆς ἰδίας, ἀργότερον δὲ διὰ λόγους ἀντιζηλίας πρὸς τὴν Περιπατητικὴν Σχολὴν συμπεριελήφθη ἀπὸ τὰς σπερμολόγους φιλοσοφικὰς Σχολὰς καὶ εἰς τὴν φιλολογικὴν παράδοσιν⁵.

Καὶ ἡ μὲν ἀνατολικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου μὲ τὸν πρόωρον θάνατόν του ἀπέτυχεν κατὰ τὸ πλεῖστον, διότι οἱ διάδοχοί του οὔτε τὴν διάθεσιν εἶχον ἀλλ' οὔτε καὶ τὴν δύναμιν νὰ συνεχίσουν τὸ γιγαντιαῖον ἔργον τοῦ μεγάλου Μακεδόνα. Ἀλλὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦ Ἀριστοτέλους, νὰ ἡγεμο-

¹ Χάρης παρὰ Πλουτ. Ἀλέξ. 55. Valer. Maxim. VII, 2. Δίων Χρυσόστ. LXIV, 328. Διογέ. Λαέρτ. V, 4 κέ. Βλ. D. K a n a t s u l i s, Antipatros 73 κέ.

² Πλουτ. Ἀλέξ. 58. Πρβ. καὶ Δίων Χρυσόστ. LXIV, 598. Βλ. H. B e r v e, Das Alexanderreich II, 73, ἀρ. 135.

³ Πρβ. τὸ ἐπεισόδιον Κασσάνδρου - Ἀλεξάνδρου (Πλουτ. Ἀλέξ. 74), ἔνθα ἐκστομίζονται ἐκ μέρους τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπειλητικαὶ φράσεις κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους «ταῦτα ἐκεῖνα σοφίσματα τῶν Ἀριστοτέλους εἰς ἑκάτερον τῶν λόγων οἰμοξομένον». Βλ. D. K a n a t s u l i s, Antipatros 70. 73/4. Τὸν Ἀντίπατρον ὁ Ἀριστοτέλης διώρισεν πρὸ τοῦ θανάτου ἐκτελεστὴν τῆς διαθήκης του. Διογ. Λαέρτ. V, 9.

⁴ K a n a t s u l i s, ἔ.ἀ. 74 κέ.

⁵ Ἄρρ. Ἀνάβ. VII, 27, 1 κέ. Πλουτ. Ἀλέξ. 77, τοῦ ἰδίου Περί τῶν δέκα ρητ. IX, p. 894 κέ. Διόδ. XVII, 117, 5. 118, 1 κέ. Curt. X, 10, 14. Πausan. VIII, 18, 6. Plin. n. hist. XXX, 149. Zonar. IV, 14. Πρβ. W. H o f f m a n n, Das literarische Portrait Alexanders des Gr., Diss. Leipzig 1907, 4. P. G o r s e n, Philol. 74, 9/10. B e r v e, ἔ.ἀ. II, 74.

νεύση ό Έλληνισμός του κόσμου, άν δέν έπραγματοποιήθη, όπως τó ήθελεν αυτός, έν μέρει όμως εύρε την πραγμάτωσίν του εις την διά της έκστρατείας του μαθητού του διάδοσιν του έλληνικού πολιτισμού εις τας άπωτάτας χώρας της Άσίας. Έκτοτε ό έλληνικός πολιτισμός μέχρι τουλάχιστον της γραμμής του Ευφράτου, της γραμμής εκείνης, που κατά περιεργον σύμπτωσιν ό Δαρείος άλλοτε έπρότεινε εις τον Άλέξανδρον να παραχωρήσει, όταν έβλεπε καταρρέουσιν την αυτοκρατορίαν του, διετηρήθη επί πολλές εκατονταετηρίδας άκμαιότατος. Και τουτο άσφαλώς πρέπει να αποδώσωμεν εις την επίδρασιν της διδασκαλίας του Άριστοτέλους, ό οποίος πολύ ένωρίς έφρόντισε να έμφυσήση εις την ψυχήν του μαθητού του την αγάπην και τον θαυμασμόν προς τον έλληνικόν πολιτισμόν και την έλληνικήν διανόησιν.

Ποία υπήρξεν ή σημασία και ή επίδρασις, την όποιαν ήσκησεν ό Άλέξανδρος εις την εξέλιξιν του έλληνικού έθνους και του πολιτισμού και γενικώτερον εις την παγκόσμιον ιστορίαν, πολλά τά δέοντα έχουν λεχθή υπό νεωτέρων και παλαιότερων έρευνητών, ήμετέρων και ξένων¹. Ουχι μικροτέρα όμως υπήρξεν ή σημασία αυτού και διά τον μετά τρεις αιώνας έμφανισθέντα Χριστιανισμόν. Ό Χριστιανισμός βέβαια την αξίαν και δυναμίν του ήντλει από τά ύψηλά διδάγματα και τó βαθύ περιεχόμενον των ιδεών του, δέν πρέπει όμως να παραγνωρισθῆ ότι και έξωτερικοί παράγοντες πολύ συνετέλεσαν κατά τους πρώτους τουλάχιστον αιώνας εις την διάδοσιν και επικράτησιν αυτού. Μεταξύ των παραγόντων αυτών άσφαλώς την πρώτην θέσιν ειχεν ή έλληνική γλώσσα, ή όποία από του Μ. Άλεξάνδρου είχε κατακτήσει την Άσίαν, και κατά δεύτερον λόγον ή έν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει έπιτευχθεΐσα ένωσις πολλών ευρωπαϊκῶν και άσιατικῶν λαών, την όποιαν όμως πάλιν ό Μ. Άλέξανδρος είχε προπαρασκευάσει. Η έλληνική γλώσσα ειχεν εισχωρήσει εις την Άσίαν και έν μέρει εις την Άφρικην και πρό του Μ. Άλεξάνδρου, άλλ' εις μικράν μόνον άκτίνα από της παραλίας, και δῆ όπου υπήρχεν ό Έλλην άποικος και διενεργείτο τó έλληνικόν έμπόριον με τους ιθαγενείς. Από του Άλεξάνδρου όμως και ιδίως επί των διαδόχων του ή έλληνική απέβη τó κοινόν όργανον συνεννοήσεως όλων των λαών της αυτοκρατορίας και των κρατῶν, που προήλθον κατόπιν εξ αυτής. Τινές μάλιστα, ως οί Έβραίοι της διασποράς, είχαν απομάθει την μητρικήν και ώμίλου την έλληνικήν. Δι' αυτό και επί του Πτολεμαίου Β' του Φιλαδέλφου παρέστη ή ανάγκη της μεταφράσεως της παλαιάς Διαθήκης υπό των Έβδομήκοντα². Εις αυτήν την Παλαιστίνην ή έλληνική

¹ Βλ. π.χ. Κ. Παπαρρηγοπούλου, Ιστορία II, 118 κέ. (Καρολίδης). Birt, Alexander 242 κέ., Wilcken, Alexander 224-245. 253 κέ. Schachermeyr, έ. ά. 467-496. Bengtson, Griech. Geschichte 336 κέ. W. W. Tarn, έ.ά. I, 146 κέ.

² Η έθνική γλώσσα των Έβραίων ειχεν ήδη από μακρού εξαφανισθῆ από την καθη-

γλῶσσα φαίνεται ὅτι ἦτο εὐρέως διαδεδομένη, καθὼς δύναται τις νὰ συμπεράνη ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἐλληνικῶν ὀνομάτων, ποὺ ἀπαντοῦν εἰς τοὺς Ἑβραίους (Φίλιππος, Ἀντίπατρος, Μενέλαος, Ἰάσων, Ἀντίγονος, Φίλων, Ἀριστόβουλος, Ἡρώδης, κ.λ.π.), ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, καὶ ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ ἐρωτικά τραγούδια, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν εἰς ἐπιγραφὰς τῆς Ἰουδαίας¹. Τὰ πρῶτα γραπτὰ μνημεῖα τοῦ χριστιανισμοῦ, τὰ Εὐαγγέλια, αἱ Ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου, τοῦ Πέτρου, τοῦ Ἰακώβου, τοῦ Ἰωάννου, κ.ἄ., ἐγράφησαν εἰς τὴν ἐλληνικὴν, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ ἐλληνικὴ ἦτο γνωστὴ εἰς πολλοὺς ἀπὸ τοὺς μαθητὰς τοῦ Ἰησοῦ². Αὐτὸς ὁ ἰδρυτὴς τῆς θρησκείας ἦτο γνώστης τῆς ἐλληνικῆς³. Ὁ δὲ Παῦλος ὄχι μόνον τὰς ἐπιστολάς του ἔγραψεν εἰς τὴν ἐλληνικὴν, ἀλλὰ καὶ τὸ κήρυγμά του, φαίνεται, ἔκαμνε συνήθως εἰς αὐτήν⁴. Ἀκόμη εἰς αὐτὴν διεξήχθησαν αἱ συζητήσεις τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ εἰς αὐτὴν συνετάγη τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως. Μόνον λοιπὸν μὲ ἐν διεθνὲς ὄργανον συνεννοήσεως, ὅπως ἦτο ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἡδύνατο ὁ Χριστιανισμὸς νὰ ἀποβῆ παγκόσμιος θρησκεία καὶ νὰ διαδοθῆ εἰς τὰ πέρατα τῆς αὐτοκρατορίας μεταξὺ ποικιλωνύμων λαῶν, ἄλλως θὰ παρέμενεν ἴσως μία αἵρεσις Ἰουδαϊκῆ, ἀδύνατος νὰ διαδοθῆ διὰ τῶν ποικίλων διαλέκτων τῶν ἐγχωρίων λαῶν⁵. Ἐπὶ πλέον μόνον εἰς τὴν ἐλληνικὴν, γλῶσσαν καλλιεργημένην, πλουσίαν καὶ εὐπλαστον, ἡδύνατο νὰ ἐκφρασθοῦν αἱ ὑψηλαὶ ἰδέαι καὶ αἱ λεπταὶ ἔννοιαι τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὅταν δὲ ἀργότερον μὲ τὴν διάδοσίν του καὶ μεταξὺ τῶν μορφωμένων τάξεων τῆς αὐτοκρατορίας παρέστη ἀνάγκη νὰ ἀντιμε-

μερινὴν συναναστροφὴν καὶ μόνον εἰς τὴν συναγωγὴν ἐγίνετο χρῆσις αὐτῆς. Εἰς τὴν Ἰουδαίαν εἶχεν ἀντικατασταθῆ ὑπὸ τῆς ἀραμαϊκῆς, μιᾶς συγγενοῦς μὲ τὴν ἐβραϊκὴν διαλέκτου τῆς Συρίας. Βλ. T h. M o m m s e n, Das Weltreich der Cäsaren, Büchergilde Gutenberg 1955, 348.

¹ C r ö n n e r t, Rh. Mus. 64, 433 κέ.

² Οἱ πρῶτοι τῆς Ἐκκλησίας διάκονοι, ὁ Φίλιππος, ὁ Πρόχορος, ὁ Νικάνωρ, ὁ Τίμων, ὁ Παρμενᾶς, ὁ Νικόλαος καὶ ὁ πρωτομάρτυς Στέφανος, ἦσαν «ἐλληνισταί», δηλ. ἐξελληνισμένοι Ἰουδαῖοι.

³ Ὅτι ὁ Χριστὸς ὠμίλει τὴν ἐλληνικὴν δὲν μαρτυρεῖται ρητῶς, δυνάμεθα ὅμως νὰ συμπεράνωμεν τοῦτο ἐκ τῆς ἀπ' εὐθείας συζητήσεως αὐτοῦ μὲ τὸν Πιλάτον (Βλ. Ματθ. Εὐαγγ. 27, 11-15. Μαρκ. 15, 2-5. Λουκ. 23, 3-4. Ἰωανν. 18, 34-38), ἡ ὁποία δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ εἰς τὴν λατινικὴν, τὴν ὁποίαν δὲν ὠμίλει ὁ Χριστὸς, οὔτε καὶ εἰς τὴν ἀραμαϊκὴν, τὴν ὁποίαν, φαίνεται, δὲν ἐγνώριζεν ὁ Πιλάτος, καὶ ἀπὸ τὴν βραχεῖαν συζήτησιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ Ἰησοῦς παρὰ τὰ μεθόρια τῆς Τύρου καὶ Σιδῶνος μὲ μίαν Ἑλληνίδα, Συροφοίνισσαν τὸ γένος (Μάρκ. Εὐαγγ. 7, 24-30), ἡ ὁποία ἀναμφιβόλως δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συνεννοηθῆ εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ Χριστοῦ, τὴν ἀραμαϊκὴν. Βλ. B i r t, Alexander der Grosse u. das Weltgriechentum, Leipzig 1925, 496, σμ. 71.

⁴ Τὸ κήρυγμα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἀπηθύνετο πρὸς τοὺς Ἰουδαίους κατ' ἀρχάς, πρὸ παντὸς ὅμως πρὸς τοὺς λαοὺς τοὺς ἐμφορουμένους ὑπὸ τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος.

⁵ A. D e i s m a n n, Licht vom Osten, Tübingen 1923, 50.

τωπισθοῦν αἱ ἐπιθέσεις τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, τὴν ἑλληνικὴν διανόησιν καὶ φιλοσοφίαν πάλιν ἐπεστράτευσεν ὁ Χριστιανισμὸς ὑπὲρ αὐτοῦ. Ἄκριβῶς δὲ τότε τὴν πόλιν τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐπέλεξεν ὡς κέντρον τοῦ ἀγῶνος του· ἐκεῖ ἰδρύθησαν αἱ πρῶται χριστιανικαὶ Σχολαὶ (Κλήμης-᾽Ωριγένης) κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Μουσείου τῶν Πτολεμαίων.

Πλὴν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ διανοήσεως πολὺ συνετέλεσεν εἰς τὴν ταχύτεραν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἐνότης τοῦ τότε πολιτισμένου κόσμου ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει. Ἡ ἐνότης δὲ αὕτη, ὅπως εἶπομεν, εἰς τὸν Ἀλέξανδρον πάλιν ὠφέιλετο, διότι αὐτὸς πρῶτος ἔδωκεν εἰς τὸν κόσμον τὴν ἔννοιαν τοῦ ὀργανωμένου μεγάλου κράτους καὶ αὐτὸς ὑπῆρξεν πάντοτε τὸ πρότυπον δι' ὅλους τοὺς πρωτεργάτας τῆς δημιουργίας τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Ἐνας ἄλλος παράγων, ὁ ὁποῖος ἔπαιξε σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν ταχύτεραν ἐξάπλωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἦτο ἡ ἀπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἀρξαμένη ζωηρὰ ἐπικοινωνία τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ ἡ συνεπεία ταύτης ἀνάμιξις τῶν διαφόρων θρησκείων καὶ λατρειῶν. Πλήθος ἀνατολικῶν θεοτήτων εἰσώρμησαν εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον καὶ συνανεμίγησαν μὲ τὰς ἐντοπίας ἢ ἐταυτίσθησαν μὲ αὐτάς. Ἐπακόλουθον τῆς ἀναμίξεως ταύτης ἦτο νὰ κλονισθῇ ἡ πίστις τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς ἰδικούς των θεοῦς. Ἐκ δὲ τῆς πάλης τῶν διαφόρων θρησκείων συνήθως ἐξήρχοντο ἐπικρατέστεραι αἱ ἀνατολικαί, ἰδίως ὅσαι (Μιθραϊσμός, Ἴσις καὶ Ὅσιρις) μὲ τὰς μυστηριακὰς των διδασκαλίας ὑπέσχοντο μίαν παρήγορον μετὰ θάνατον ψυχικὴν ζωὴν, τὴν ὁποίαν οἱ Ἕλληνες οὔτε εἰς τὴν θρησκείαν των εὔρισκον, ἀλλ' οὔτε καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἡ ὁποία ἦτο προσιτὴ εἰς μικρὸν κύκλον ἀνθρώπων. Οὕτω παρεσκευάζετο τὸ ἔδαφος διὰ τὸν Χριστιανισμόν, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν πολλῶν ὡς μία τῶν ἀνατολικῶν θρησκείων, εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος τότε εὔρισκε παρηγορίαν, ἀλλὰ καὶ ὑπερεῖχεν ὄλων τῶν ἄλλων ὡς πρὸς τὸ βάθος τοῦ περιεχομένου τῶν ἰδεῶν. Ἐπὶ πλεόν ἡ ἰδέα περὶ τῆς ἐνότητος τῆς προνοίας ὠρίμαζεν ἤδη εἰς τοὺς Ἕλληνας, ὥστε ὁ Πλούταρχος εἰς τὸ περὶ «Ἴσιδος καὶ Ὅσιριδος» ἔργον του (§ 67, p. 377) νὰ διατυπώνη τολμηρὰς σκέψεις περὶ τῆς θεότητος: ὅτι δὲν ὑπάρχουν θεοὶ ἕτεροι παρ' ἑτέροις, οὐδὲ βάρβαροι καὶ Ἕλληνες, οὔτε νότιοι καὶ βόρειοι, ἀλλὰ τὰ πάντα ὑφ' ἑνὸς λόγου κοσμοῦνται καὶ μιᾶς προνοίας ἐπιτροπεύονται, ὀνομάζονται δὲ οὗτοι ἄλλως ὑπ' ἄλλων. Ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι τοιαῦτα ἐπρέσβευον, δὲν εὔρισκοντο μακρὰν τῶν ἰδεῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἐκεῖνο ὅμως, ποῦ ἀναδεικνύει τὸν Ἀλέξανδρον ἀληθῶς πρόδρομον τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶναι αἱ κοσμοπολιτικαὶ ἰδέαι αὐτοῦ, τὰς ὁποίας δὲν διεκήρυξεν ἀπλῶς, ὡς αἱ φιλοσοφικαὶ Σχολαί, ἀλλ' ἐπεζήτησεν νὰ τὰς

ἐπιβάλη εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν του¹. Ὁ Ἀλέξανδρος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κοινὴν ἀντίληψιν τῶν συγχρόνων του, οἱ ὅποιοι διεχώριζον τοὺς ἀνθρώπους εἰς Ἑλληνας καὶ βαρβάρους, ὄχι μόνον δὲν κάμνει διάκρισιν μεταξὺ αὐτῶν, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐξισώνει τοὺς κατακτηθέντας μὲ τοὺς Ἑλληνας καὶ Μακεδόνας καὶ καλεῖ αὐτοὺς εἰς τὴν συγκυβέρνησιν τῆς αὐτοκρατορίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰς ἀντιλήψεις αὐτὰς δὲν ἠκολούθησαν οἱ διάδοχοί του, ἐν τούτοις αὐταὶ ἔσχον τόσον ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων, ὥστε μετὰ ἓνα αἰῶνα βραδύτερον ὁ μαθηματικὸς καὶ φιλόσοφος Ἐρατοσθένης νὰ κατακρίνη ἐκείνους, οἱ ὅποιοι διέκρινον ὅλον τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων εἰς Ἑλληνας καὶ βαρβάρους καὶ τοὺς πρώτους μὲν ἐθεώρουν ὡς φίλους, τοὺς ἄλλους δὲ ὡς ἐχθρούς, νὰ διατυπώη δὲ τὴν γνώμην ὅτι μᾶλλον πρέπει νὰ διακρίνωμεν τοὺς ἀνθρώπους ἀναλόγως τῶν ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν ἀξιῶν εἰς καλοὺς καὶ κακοὺς, διότι καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ὑπάρχουν πολλοὶ κακοί, ὅπως μεταξὺ τῶν βαρβάρων πολλοὶ ἀγαθοὶ (*ἀστυῖοι*), ὡς οἱ Ἰουδαῖοι καὶ οἱ Ἀριανοὶ (= Πέρσαι), οἱ Ρωμαῖοι καὶ οἱ Καρχηδόνιοι, οἱ ὅποιοι θαυμαστῶς πολιτεύονται². Ἐδῶ συνηντᾶτο ὁ Χριστιανισμὸς μὲ τὰς κοσμοπολιτικὰς ἰδέας τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ὁ Χριστιανισμὸς καταργῶν ὀριστικῶς τὰ διαχωρίζοντα τοὺς ἀνθρώπους φράγματα καὶ θεωρῶν αὐτοὺς ἴσους καὶ ἀδελφοὺς ἐναντι τοῦ Θεοῦ διεκήρυσσε διὰ τοῦ στόματος τοῦ Ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν: *οὐκ ἔστι Ἰουδαῖος, οὐδὲ Ἕλληνας οὐκ ἔστι δοῦλος, οὐδὲ ἐλεύθερος· οὐκ ἔστι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἓστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*³. Ἐν τούτοις ὁ κοσμοπολιτισμὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου δὲν ἐταυτίζετο ἀπολύτως μὲ τὸν χριστιανικόν. Ἐκεῖνος ἦτο ἐν πολιτικόν μῆτρον, τὸ ὅποιον ἐπεβάλλετο ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τῶν πραγμάτων καὶ σκοπὸν εἶχε τὴν ἀσφαλεστέραν ὀργάνωσιν καὶ διακυβέρνησιν τῆς αὐτοκρατορίας, οὗτος ἦτο μία κοινωνικὴ ἰδέα, ἡ ὅποια ἐξεπῆγαζεν ἀπὸ τὴν βασικὴν ἀρχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, καθ' ἣν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι τέκνα τοῦ Θεοῦ καὶ μεταξὺ τῶν ἀδελφοὶ καὶ ἀπεσκόπει εἰς τὴν ἀρμονικὴν συμβίωσιν τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας. Ὅπως βλέπομεν, εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Ἀλέξανδρος εὕρισκετο πλησιέστερον πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν παρὰ ὁ φιλόσοφος διδάσκαλός του, ὅστις ἐνέμενεν εἰς τὴν παλαιὰν ἀντίθεσιν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων.

Πολλοὶ τῶν καινοτομιῶν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μετεβιβάσθησαν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως εἰς τοὺς μεταγενεστέρους, κατάλοιπα δὲ αὐτῶν ἐφθασαν καὶ

¹ Βλ. P. W e n d l a n d, Die hellenistisch - römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum u. Christentum, Tübingen 1912 (ἔκδ. 2-3) 35 κέ. Πρβ. G. K i t t e l, Religion u. Urchristentum 12 κέ. καὶ D a n i e l R o p s, Geschichte des Gottesvolkes 335 κέ. Λ. Φ ι λ ι π π ῖ δ ο υ, Ἱστορία τῆς Καινῆς Διαθήκης, Ἀθῆναι 1958, 44 κέ.

² Ἐρατοσθ. παρὰ Στράβ. I, 4, 9.

³ Παῦλ. Ἐπιστ. πρὸς Γαλάτ. 3, 28.

εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον. Οὕτως ἡ προσκύνησις, ἡ ὁποία διὰ τοῦ Διοκλητιανοῦ εἰσήχθη εἰς τὴν αὐλικὴν ἐθιμοτυπίαν τῆς Ρώμης καὶ δι' αὐτῆς εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὰ ἄλλα μεσαιωνικὰ κράτη, διετηρήθη εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν μέχρι σήμερον¹. Διὰ τὸν πιστὸν ὅμως καθολικὸν ἢ προσκύνησις τοῦ Πάπα εἶναι ἀπλῆ ἐκδήλωσις υπερτάτου σεβασμοῦ πρὸς τὸν ἐκπρόσωπον τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ οὐδεὶς ἔχει τὴν συναίσθησιν ὅτι διὰ τῆς πράξεως ταύτης θίγεται ἡ ἀξιοπρέπειά του ἢ ἐξαφανίζεται ἡ προσωπικότης του ἐνώπιον ἐνὸς συνανθρώπου του. Ἀντιθέτως ἡ προσκύνησις, ἡ ὁποία ἐπεφυλάσσετο εἰς μεσαιωνικὸν μονάρχην ἢ ἀξιωματοῦχον, ἦτο ἐκδήλωσις ταπεινῆς ὑποταγῆς καὶ δουλοπρεπείας.

Ἡ θεοποίησης, ἡ ὁποία ἐκκληροδοτήθη ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τοὺς διαδόχους του καὶ ὅλους τοὺς ἑλληνοιστικούς βασιλεῖς πλὴν τῶν Μακεδόνων καὶ δι' αὐτῶν εἰς τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορας μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, διετηρήθη παρηλλαγμένη πῶς καὶ μεταξὺ τῶν χριστιανῶν βασιλέων. Καὶ δὲν ἀνεκηρύσσοντο μὲν οὗτοι ζῶντες ἢ μετὰ θάνατον ἀπ' εὐθείας θεοὶ ἢ *divi et domini*, ὡς οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες, ἀλλ' ἔθεωροῦντο *θεῖοι, ἄγιοι, αἰώνιοι*, ἀντιπρόσωποι τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, «*ἐλέω Θεοῦ βασιλεῖς*».

Ἀκόμη ἐννοιαὶ τινες, τὰς ὁποίας βλέπομεν εἰς τοὺς τίτλους τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν ἑλληνοιστικῶν βασιλέων, ὡς «*σωτὴρ καὶ θεός*», «*ἀρχηγός καὶ σωτὴρ*», «*κτίστης*», ἐμφανίζονται καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν Σωτηριολογίαν ἐνωρίτατα².

Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ

¹ Εἰς τοὺς Ἑβραίους συναντῶμεν τὴν προσκύνησιν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας (ὁ Δαυὶδ παρίσταται εἰς τὸν Σαμουὴλ Β', 24, 30 ἀξιῶν τὴν προσκύνησιν ἐκ μέρους τῶν ὑπηκόων του), ἀλλὰ τοῦτο ἀποτελεῖ μακρυνὴν ἀνάμνησιν διὰ τοὺς χριστιανούς ἄνευ σημασίας. Ὁ καθολικισμὸς τὴν προσκύνησιν παρέλαβεν ἀναμφιβόλως ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορας.

² Πράξ. Ἀποστ. 5, 31: *τοῦτον* (τὸν Ἰησοῦν) *ὁ Θεὸς ἀρχηγὸν καὶ σωτὴρα ὕψωσε τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ*. Πέτρ. Ἐπιστ. Β', 1, 1: *τοῦ Θεοῦ ἡμῶν καὶ σωτῆρος Ἰησοῦ Χριστοῦ*.